

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

TƏVƏKGÜL ƏBÜLFƏT oğlu ZEYNALLI

VALTER SKOTUN “AYVƏNHƏU” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ
ƏCNƏBİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ FUNKSİYASI VƏ TƏRCÜMƏ
YOLLARI

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Dosent E.Q. Rəhimli

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-9
I FƏSİL. Valter Skotun “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlər.....	9-16
1.1. Əcnəbi söz anlayışına ümumi baxış.....	10-12
1.2. Əcnəbi sözlərin mümkün tərcümə yolları.....	12-14
1.3. “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlərin təsnifatı.....	14-16
II FƏSİL. “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlərin ayrı-ayrılıqda təhlili əsasında onların üslubi funksiyası və tərcümə yollarının tədqiqi.....	16-64
2.1. Latın mənşəli söz və ifadələr.....	16-44
2.2. Fransız mənşəli söz və ifadələr.....	44-58
2.3. Digər dillərdən alınma söz və ifadələr.....	58-68
NƏTİCƏ	65-68
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	69-71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Uzun illər ərzində dünya ədəbiyyatını ikinci dildən tərcümə etmək məcburiyyətində qaldığımızı xatırlayası olsaq və müstəqillik illərindən sonra ingilis dilindən edilən təcümələrin çoxluğunu nəzərə alsaq, bədii tərcümə sahəsində müəyyən irəliləyişlərə nail olunduğu qənaətinə gələ bilərik. Bu mənada, bir vaxtlar ingilisdilli mətnlərdəki bəzi çətin məqamların öhdəsindən gəlmək üçün arxalandığımız rus tərcümə məktəbindən üzülüşən müstəqil tərcüməçilər ingilisdilli mətnlərin tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün artıq öz biliklərinə və bacarıqlarına arxalanmalı oldular.

Bu cür çətinliklər sırasında orta əsr ədəbiyyatına aid olan tarixi romanlardakı əcnəbi sözləri də, xüsusilə, qeyd etmək olar. Haqqında danışacağımız mövzu – Valter Skotun “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlər, onların yerinə yetirdiyi üslubi funksiya və tərcümə edilməsi yolları problemi, bədii tərcümə sahəsində yeni addımlarını atmaqda olan gənc tərcüməçilərə, o cümlədən, tarixi roman tərcüməsi ilə məşğul olmaq istəyən təcrübəli tərcüməçilərə əcnəbi sözləri nə cür tərcümə etməyin yolları, hədəf mətndə həmin əcnəbi sözlərin yerinə yetirdiyi üslubi funksiyanı təhrif etmədən və həmin üslubi funksiyanı olduğu kimi saxlayaraq transformasiya etməyin üsulları barədə geniş məlumat verə və onlarda bu cür tərcümə çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək üçün gərəkli vərdişlərin formalaşmasına təsir göstərə bilər.

İngilis dilli mətnlərin ikinci dilə ehtiyac olmadan ana dilimizə çevrilməsi ənənəsi, bu mövzunun aktuallığını daha da artırır. Dünya ədəbiyyatında hələ ana dilimizə tərcümə edilməmiş tarixi romanların, yaxud da tarixi roman olmasa belə içində əcnəbi sözlər yer alan əsərlərin çoxluğunu nəzərə aldıqda, bu tədqiqatın olduqca aktual və faydalı olduğuna inanmalı oluruq. Tərcüməçinin istifadə etdiyi metodlar, tədqiqatı oxuyan tərcüməçilərə fayda verəcək şəkildə təqdim edilmişdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Əcnəbi söz problemi bütün dillərdə yaranmış bədii nümunələrdə olduğu üçün bu məsələ başqa dil daşıyıcıları olan mütəxəssisləri də narahat etmiş və onların da bu problemlə bağlı fikir bildirməsinə səbəb olmuşdur. Məşhur “Stylistics” kitabının müəllifi olan Qalperin adı çəkilən kitabda əcnəbi söz məsləsinə də toxunmuş və bu problemə müəllif üslubunun fərqliliyi nəzəri ilə baxmışdır. Əsərdə əcnəbi sözlərin hansı üslubi funksiya daşdığı qeyd etmiş, əyani göstərməkdən ötrü müxtəlif bədii əsərlərdən nümunələr gətirmiş, Bayronun “Don Juan”, Qolsvorsinin “Məhkəmədə” əsərlərindəki əcnəbi sözləri oxucuya təqdim etmişdir.

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı Ağayeva Sevda nəinki əcnəbi sözlərlə bağlı, eyni zamanda haqqında danışdığımız Valter Skotun “Ayvənhəu” romanı ilə əlaqədar tədqiqatlar aparmış, bu əsərdəki əcnəbi sözlərin, dövrün dil mənzərəsini yaratmaqda hansı rolunu oynadığını araşdırmışdır. Adı çəkilən müəllifin “V. Skottun “Ayvənhəu” romanında işlənmiş latın dili söz, ifadə və cümlələrin dövrün milli-tarixi koloritinin yaradılmasında rolu və onların tərcümə problemi” adlı məqaləsində əsərdəki latın dilinə aid olan əcnəbi sözlərin yerinə yetirdiyi üslubi funksiya, onların dövrün dil mənzərəsinin canlandırılmasına göstərdiyi təsir və eyni zamanda Azərbaycan türkcəsinə tərcümə yolları araşdırılmış və əsərin həm, orijinalından, həm də tərcümə versiyalarından əyani nümunələr göstərilmişdir. Sevda Ağayeva ““Ivanhoe” of Walter Scott in azerbaijani and principles of translation of historical novels” adlı məqaləsində isə adından da göründüyü kimi “Ayvənhəu” romanının Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən və onun timsalında tarixi roman tərcüməsinin ümumi prinsiplərindən danışmışdır. Bu məqalədə tədqiqatçı orijinal mətnə olan toponim və şəxs adlarının tərcüməsi probleminə də toxunmuşdur.

“Ayvənhəu” romanının orijinal mətninə diqqətlə nəzər yetirdikdə nəşriyyat qeydlərindən əlavə müəllif qeydlərinin də çoxluq təşkil etdiyini aşiq-aşkar görürük. Və maraqlısı odur ki, bu qeydlərin böyük əksəriyyəti əcnəbi dillərdə olan söz və

ifadələrin izahına həsr edilmişdir. Əsərin müxtəlif yerlərində işlənmiş əcnəbi sözlərin oxucu tərəfindən qəti şəkildə anlaşılması üçün verilən bu qeydlər və ümumiyyətlə orijinal mətndəki hər hansı qeydlər barəsində yazılmış “Qeydlər tərcümədə yardımçı vasitə rolunda” adlı məqalədə tədqiqatçı Dos. Fialə Abdullayeva, Valter Skottun “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlər və bu əcnəbi sözlərlə bağlı aparılan qeydlər məsələsinə toxunmuş, əsərdəki əcnəbi sözləri təsnif edərək, onların hansı dillərə məxsus olduğunu qeyd etmiş və qeydlərdəki izahların tərcümə prosesində tərcüməçiyə nə cür yardım etdiyini göstərmişdir.

Dos. Fialə Abdullayeva Valter Skottun “Ayvənhəu” romanındakı qeydlər məsələsinə “Tərcüməçinin məxəz və hədəf mətnlərə münasibətinin təzahürü” adlı məqaləsində də toxunaraq, tərcümə prosesində mütərcimin bu qeydlərdən nə cür yararlandığını və tərcümə prosesinə bu qeydlərin nə cür təsir göstərdiyini vurğulamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin adından da görüldüyü kimi, bu araşdırmada “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlər, onların üslubi funksiyası və tərcümə yolları arşadırılır. Tədqiqatın əsas vəzifələri “Ayvənhəu” romanında işlənmiş əcnəbi sözləri təhlil etmək, onların mətndə yerinə yetirdiyi üslubi funksiyanı müəyyənləşdirmək və əcnəbi sözləri ana dilimizə tərcümə edərkən tərcüməçinin hansı vasitələrdən istifadə etdiyini, hansı metodlardan yararlandığını aşkara çıxarmaqdır. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində əsas məqsəd isə artıq təcrübədə təsdiqlənmiş tərcümə fəndlərindən xəbərdar olmaq, əcnəbi sözlərin orijinal mətndə hansı üslubi funksiyanı yerinə yetirdiyini taparaq hədəf dildə bu üslubi funksiyanın nə cür əks etdirildiyini aşkara çıxarmaq və bu müşahidələri mənimsəyərək növbəti əsərlərin tərcüməsində bənzər problemlərin öhdəsindən gəlməyə çalışan tərcüməçilərə bir təcrübə olaraq təqdim etməkdir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Əcnəbi söz anlayışı ilə bağlı ilkin təəssüratın yaranması üçün Qalperinin “Stylistics” kitabından, tərcümə peşəsi ilə bağlı tanışlıq mülahizələrinin yer aldığı Fialə Abdullayevanın “Peşəkar

tərcümənin əsasları” kitabından, tərcümə sənəti ilə bağlı biliklərimizi daha da mükəmməlləşdirmək üçün bu sənətin sirlərini, demək olar ki, hərtərəfli təhlil edən Qılıncxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” kitabından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işimiz müxtəlif dillərə aid olan əcnəbi sözlər olduğundan həmin dillərə aid lüğətlərə tez-tez müraciət edilmişdir. Bu lüğətlər arasında ingilisdilli lüğətlərdən əlavə latın, fransız və digər dillərə aid olan lüğətlər çoxluq təşkil etməkdədir ki, onların da böyük bir qismi elektron lüğətlərdir.

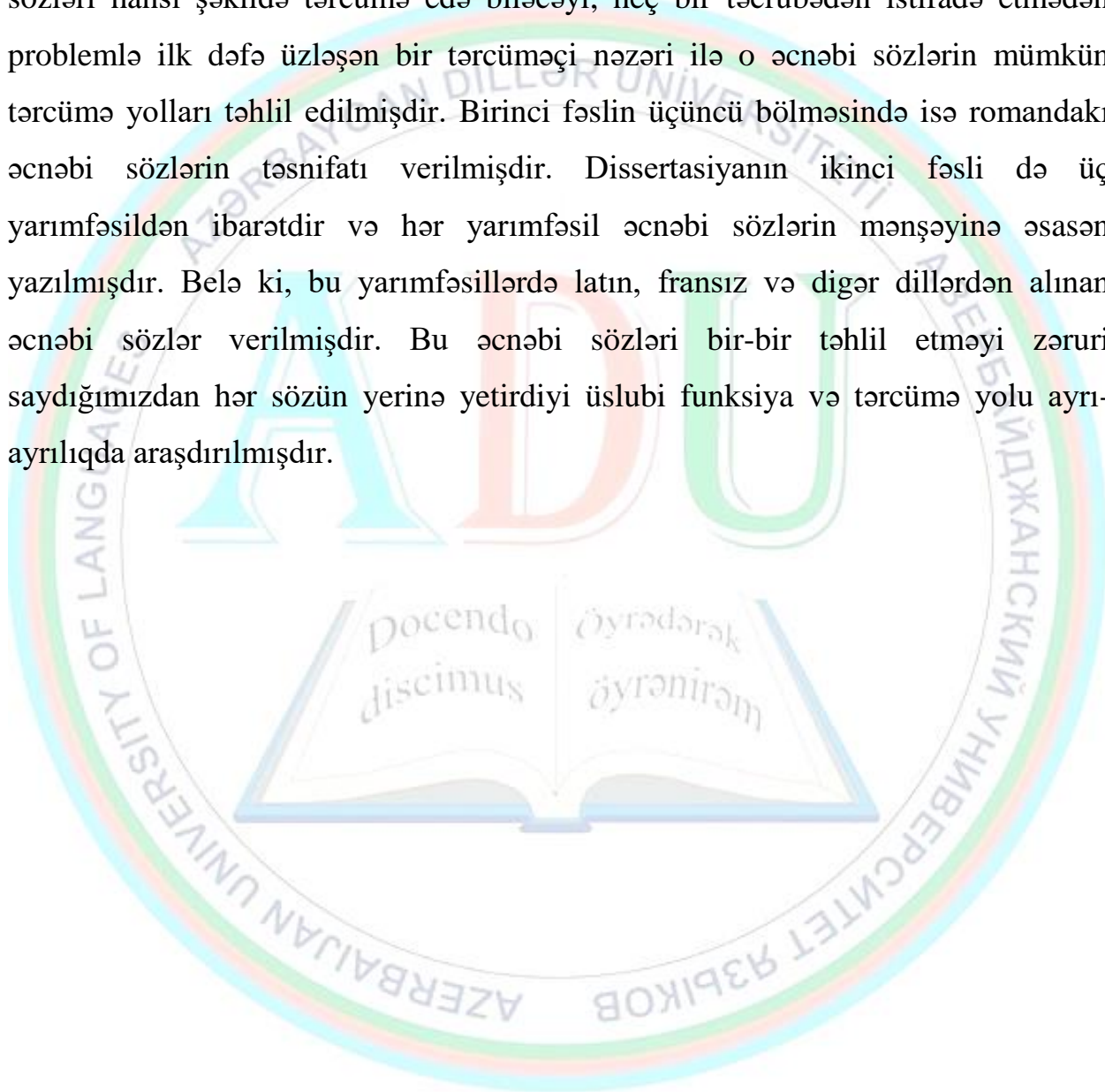
Bədii tərcümənin digər tərcümə sahələrindən ciddi şəkildə fərqlənməsi səbəbindən bədii tərcümə peşəsi ilə bağlı yazılmış müxtəlif məqalə və kitablardan, Sabir Mustafanın “Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər” monoqrafiyasından, R.Novruzovun “Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” kitabından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada indiyə qədər haqqında çox az elmi əsərlər yazılmış olan “Ayvənhəu” romanından bəhs edilir. Dissertasiyanın elmi yenilikləri sırasında əsərdəki əcnəbi sözlərin dərinədən və ayrı-ayrılıqda, müfəssəl şəkildə təhlilini, bu əcnəbi sözlərin orijinal mətndəki üslubi funksiyasının araşdırılmasını qeyd edə bilərik. Dissertasiyada eyni zamanda məxəz və hədəf mətnlərdən götürülmüş nümunələr olduğu kimi təqdim edilərək qarşılaşdırılır, tərcüməçinin hansı əcnəbi sözü hədəf dilə nə şəkildə transformasiya etdiyi aşkar şəkildə göstərilir. Orijinal mətnə özünəməxsus üslubi funksiya yerinə yetirən bu əcnəbi sözlərin hədəf dildə də eyni funksionu saxlayıb-saxlamaması təhlil edilir. Bunun üçün eyni zamanda orijinal mətnin sonunda verilən müəllif və nəşriyyat qeydlərindən istifadə edilmişdir. Romandakı əcnəbi sözləri ətraflı araşdıraraq onların həm üslubi funksionunu, həm də tərcümə yollarını təhlil etməyə çalışdığımız bu dissertasiya beləliklə də fərqli struktur və fərqli mövzusuyla, eyni zamanda mövzuya əcnəbi sözlərin ayrılıqda təhlili prizmasından göstərilən yanaşma ilə müəyyən elmi yeniliklərə sahibdir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatla tərcümə prosesində müəyyən tezliklərlə rast gəlinən çətinlikdən bəhs edilmiş, bədii əsərin üslubi fərqliliyinə səbəb olan əcnəbi sözlərin tərcümə prosesində nə cür çətinliklər törədə biləcəyi və tərcümə zamanı onların öz funksiyasını nə dərəcədə saxladığı araşdırılmışdır. Əcnəbi sözlərin ayrı-ayrılıqda təhlili və mətn tərkibində dildən-dilə ötürülərkən hansı şəkildəyişmələrə məruz qaldığının ətraflı göstərilməsi də oxşar mövzularda araşdırma aparan tədqiqatçılara bir töhfə verməklə bərabər tədqiqatın elmi əhəmiyyətinə bir nümunə sayıla bilər. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, əcnəbi sözlərin tərcümə prosesində yaratdığı çətinliklərdən bəhs edən bu tədqiqat işi tərcüməçilərə həmin əcnəbi sözləri tərcümə edərkən hansı üsullardan yararlanmalı olduqlarını göstərir və onlara haqqında danışılan romanın tərcüməçisinin belə çətinliklərin öhdəsindən nə cür gəldiyini təqdim edir.

İşin aprobeiasiyası. “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlər çoxçeşidli olduğu üçün hər dildən alınan sözlər ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektinə ola bilərlər. Bu mənada romanda çoxluq təşkil edən latın sözləri diqqəti daha çox cəlb edir. Bu səbəbdəndir ki, dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar olan və əsərdəki latın mənşəli sözləri daha yaxından tədqiq edən “Valter Skotun “Ayvənhəu” romanında işlənmiş latın mənşəli dini ifadələrin tərcümədə əks etdirilməsi” adlı məqalə yazmaq gərəyini hiss elədik. Bu məqalədə əsərdəki bütün latın sözləri yox, məqalənin adından da göründüyü kimi yalnız dini məzmun daşıyan latın sözləri tədqiq edilmişdir. Xristian kilsəsinin siyasi hakimiyyətinin Avropada nə cür böyük gücə malik olduğunu nümayiş etdirən dinlə bağlı səhnələrə dil nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirəsi olsaq, ölmüş hesab edilən latın dilinin hələ də kilsə mühitində qorunub saxlanıldığını, keşişlərin və adi obrazların dilindən latınca ifadələrin düşmədiyini görə bilərik. Məqalədə bu cür latın sözləri, onların dinlə bağlı oxucuya ötürdüyü təəssürat təhlil edilmiş, bundan əlavə tərcümədə mütərcimin bu sözləri nə cür əks etdirdiyi də müqayisəli nümunələr əsasında verilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş və iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə dissertasiyanın əsas mövzusu olan əcnəbi sözlər anlayışına diqqət yetirilmişdir. Üç yarım fəsildən ibarət olan bu fəslin ilk bölməsində əcnəbi söz anlayışına ilkin və ümumi nəzər yetirilmişdir. İkinci bölmədə tərcüməçinin əcnəbi sözləri hansı şəkildə tərcümə edə biləcəyi, heç bir təcrübədən istifadə etmədən problemlə ilk dəfə üzləşən bir tərcüməçi nəzəri ilə o əcnəbi sözlərin mümkün tərcümə yolları təhlil edilmişdir. Birinci fəslin üçüncü bölməsində isə romandakı əcnəbi sözlərin təsnifatı verilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində üç yarım fəsildən ibarətdir və hər yarım fəsil əcnəbi sözlərin mənşəyinə əsasən yazılmışdır. Belə ki, bu yarım fəsillərdə latın, fransız və digər dillərdən alınan əcnəbi sözlər verilmişdir. Bu əcnəbi sözləri bir-bir təhlil etməyi zəruri saydığımızdan hər sözün yerinə yetirdiyi üslubi funksiya və tərcümə yolu ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır.

I FƏSİL

Valter Skottun “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlər

Tərcümə prosesində tərcüməçi qarşısına çıxan çoxsaylı problemlər məxəz dilin özünəməxsus xarakterindən, müəllifin yazı tərzı və üslubundan, əsərin yazıldığı zamana uyğun dil və dialekt xüsusiyyətlərindən, əsərə yüklənmiş informasiyanın fərqli mədəniyyətlərə yad şəkildə verilməsindən asılı ola bilər. Bu mənada, bir çox romanlarda rast gəlinən əcnəbi sözlər də, tərcümə zamanı tərcüməçi qarşısında müəyyən çətinliklər və seçim tələbi ortaya çıxararaq ondan bu problemi həll etmək üçün xüsusi səy tələb edir. Məxəz mətnədə əcnəbi sözlərin işlənməsi, müəllifin, əsərdəki ab-havanı daha da aydın və hissedilən şəkildə göstərmək istəyindən irəli gəlir. Beləliklə, müəllifin ciddi cəhdlə qorumaq istədiyi o ab-havanı tərcüməçi də əsəri hədəf dilə çevirərkən qorumaq məcburiyyətində qalır və buna görə də əsərdə işlənmiş əcnəbi sözlərin tərcüməsi zamanı kifayət qədər ehtiyatla və diqqətlə davranmalı olur.

Tərcüməçinin bu prosesdə qarşılaşdığı problemlər və çətinliklərin, bu problem və çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və əcnəbi sözləri məqsədəuyğun şəkildə saxlamaq üçün istifadə etdiyi yol və yontəmlərin nədən ibarət olduğunu daha da dərindən araşdırmağımız üçün orijinalında çoxsaylı əcnəbi sözlərin yer aldığı və müəllifi Valter Skott (*Walter Scott*) olan “Ayvənhəu” (*Ivanhoe*) romanını bu baxımdan təhlil etməyə çalışacağıq. Bu təhlillərdə əcnəbi sözlərin tərcüməçi tərəfindən hansı üsullarla tərcümə edildiyini araşdırmaqdan əlavə eyni zamanda həmin əcnəbi sözlərin hansı üslubi funksiya daşdığını da müəyyənləşdirməyə cəhd edəcəyik.

Dünya ədəbiyyatı tarixinə tarixi romanlar müəllifi kimi düşən şotland yazıçısı Valter Skott (1771-1832) həm də bu janrın banisi sayılır. Maraqlıdır ki, yazığının ilk çap edilən əsəri alman ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr olmuşdur. Növbəti illərdə də o, alman şairi Hötenin şerilərini ingilis dilinə çevirməyə davam

etmişdir. 1814-cü ildə anonim olaraq nəşr etdirdiyi “Veyverli” romanı ilə isə tarixi roman janrının əsasını qoymuşdur. Bundan əlavə “Kventin Dorvard” (1823), “Maltanın mühasirəsi” (1832), “Puritanlar” (1816), “Rahib” (1820), “Monastır” (1820), “Lammermur gəlini” (1819), “Montroz əfsanəsi” (1819), “Rob Roy” (1817) və.s kimi romanlar qələmə almışdır.

Haqqında bəhs edəcəyimiz “Ayvənhəu” romanını isə 1820-ci ildə yazmışdır.

1.1. Əcnəbi söz anlayışına ümumi baxış. Əcnəbi söz termini ilə ilk dəfə tanış olan oxucu ani olaraq bu sualla qarşılaşır: Əgər bir mətn bizim ana dilimizdə yox, məsələn ingilis dilində yazılıbsa, ordakı bütün sözlər bizim üçün əcnəbi söz deyilmi? Bu sualdan narahat olan oxucu üçün sadəcə onu aydınlaşdırmaq lazımdır ki, əcnəbi söz deyilərkən mətnin yazıldığı dilə də yad olan sözlər nəzərdə tutulur. Yəni, əgər bir mətn ingilis dilində yazılıbsa, lakin buna baxmayaraq həm də içində fransız, alman, latın dillərinin sözlərinə də yer verilibsə ingilisdilli oxucu üçün də yad olan bu cür sözlər əcnəbi sözlər hesab edilir. Azərbaycan türkcəsində yazılmış nəsr nümunələrində də biz bu cür əcnəbi sözlərə rast gəlirik.

Əcnəbi sözlərlə bağlı ilkin və qənaətbəxş izah olaraq Qalperinin “Stylistics” kitabındakı qeydlərə baxa bilərik. Əcnəbi sözlərin yerinə yetirdiyi funksiya ilə bağlı fikir bildirərkən Qalperin yazır:

“One of these functions is to supply local colour. In order to depict local conditions of life, concrete facts and events, customs and habits, special care is taken to introduce into the passage such language elements as will reflect the environment.”[10, s. 80]

Göründüyü kimi, Qalperin əcnəbi sözlərin işlədilmə məqsədindən və funksiyasından danışarkən onların əsasən yerli dil koloritini çatdırmaq məqsədi ilə işlədildiyini qeyd edir. Əsərdəki hadisələrin baş verdiyi məkan və zaman xüsusiyyətləri, hadisə iştirakçılarının mənsub olduğu etnik kimlik, onların xarakterini müəyyənləşdirən danışq tərz, hadisələrə göstərdiyi münasibət də məhz yerindən asılı olaraq əcnəbi sözlərin daşdığı funksiyalar arasında ola bilər.

Uzağa getmədən nümunə kimi Valter Skottun “Ayvənhəu” romanından belə bir cümləyə baxaq:

“So saying, he struck up a thundering ‘*De profundis clamavi*’, under cover of which he removed the apparatus of their banquet...” [“Ivanhoe”, s. 163]

Bu cümlədəki fərqləndirilmiş əcnəbi sözlə bağlı orijinal mətnin sonunda xüsusi bir izah verilmişdir. Həmin izaha əsasən bu ifadənin İncildə işlədildiyini və bu ifadəni işlədərkən obrazın onu məhz dini ibarə kimi istifadə etdiyini öyrənirik.

Həmin ifadə ilə bağlı mətnin sonunda verilən izaha əsasən məlum olur ki, bu cümlə ingilis dilində “I have cried out from the depths” mənasına gəlir. [“Ivanhoe”, s. 423]

Bəs, görəsən, bu əcnəbi ifadənin işlədilməsi oxucu və ya tədqiqatçıya hansı mətləblərdən xəbər verir. Bu əcnəbi ifadə, ilk öncə bizə əsərin yazıldığı dövrdən və cəmiyyət arasında dini ənənələrin hökm sürdüyündən xəbər verir. Orta əsrlərdə ən kəskin kilsə qaydalarını həyata keçirən Avropa, əsrlər keçdikdən sonra, onları inkişafdan saxlayan bu dini ənənələrdən yavaş-yavaş imtina etməyə başladı. Bir zamanlar dini bütünlüklə həyatlarının bir parçası edən xristian dünyasının bu inanclara nə dərəcədə sədaqətlə sarıldığını görmək üçün haqqında danışdığımız romana diqqət yetirməyimiz və xüsusilə də, burdakı əcnəbi sözlərə nəzər salmağımız kifayət edər.

Yuxarıdakı cümlə də obrazın dinə qarşı münasibətini nümayiş etdirərək məhz həmin dövrdə kütlə və din arasındakı əlaqələr haqqında müəyyən təsəvvür verir.

Bu əcnəbi ifadənin verdiyi ismarıqlar təkcə bununla kifayətlənmir. Ölmüş hesab edilən latın dilinin din vasitəsilə hələ öz ruhunu insanların mənəvi dünyasında yaşatdığını təkcə bu ifadə ilə deyil eyni zamanda əsərdəki digər çoxsaylı latındilli ifadələrə əsasən də hiss edə bilirik.

Əsərdəki əcnəbi sözlər bundan əlavə, bir dilin digərinə etdiyi təsirlərdən də xəbər verə bilər. Orta əsrlərdə fransız dilinin bütün Avropada necə hökmranlıq etdiyini müxtəlif dillərdə, o cümlədən rus dilində yazılan əsərlərdə də görə bilərik.

“Ayvənhəu” romanında tez-tez rast gəldiyimiz fransız dilindən alınan ifadələr də fransız dilinin o dövrdə malik olduğu nüfuzu göstərir.

Bir zamanlar Azərbaycan türkcəsində “damu” (cəhənnəm), “uçmaq” (cənnət) sözləri olduğu halda müəyyən müddətdən sonra bu sözlər öz yerini mötərizə içində qeyd etdiyimiz sözlərə verdi. İndi qətiyyənlə əcnəbi söz saymadığımız bu sözlərin də ilk vaxtlarda əcnəbi söz funksiyasında işlədildiyini və xalqın dini inancını ifadə etdiyini nəzərə alsaq, əcnəbi sözlərin hansı şəkildə öz funksiyasını yerinə yetirdiyini daha yaxşı qavraya bilərik.

Beləliklə, əcnəbi söz anlayışına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, Qalperinin qeyd etdiyi kimi, əcnəbi sözlər, doğrudan da, dövrün dil xüsusiyyətlərini, xalqın mədəniyyətini, yerli mühitin özünəməxsus xarakterini, hansısa toplumun digər topluma etdiyi təsirləri, xalqın inancını və yaşam tərzini göstərmək iqtidarındadır.

1.2. Əcnəbi sözlərin mümkün tərcümə yolları. Əcnəbi sözlərin necə tərcümə edilməsi ilə bağlı ilk ağıla gələn versiyalardan biri, həmin əcnəbi sözləri olduğu kimi saxlamaqdır. Bu zaman tərcüməçi sanki bitərəf mövqedə qalaraq, orijinal mətndəki əcnəbi sözü olduğu kimi hədəf dilə ötürür. Bəzən məxəz mətndə olan həmin əcnəbi söz müəllifin özü tərəfindən izahla müşayiət olunur ki, bu da tərcüməçinin işini daha da asanlaşdırır.

“Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlərin hansı üsullarla tərcümə edildiyini tədqiqatımızın ikinci fəslində ətraflı müzakirə etdiyimiz üçün, bu yarım fəsildə əcnəbi sözlərin tərcüməsi yolları ilə bağlı başqa bəddi əsərlərdən nümunə gətirməyə çalışacağıq.

Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində istər poetik nümunələrdə, istərsə də nəsr nümunələrində rast gəldiyimiz əcnəbi sözlərə diqqət yetirib, onların

başqa dilə necə tərcümə edilməsi ehtimallarını nəzərdən keçirdikdə əcnəbi sözlərin tərcümə yolları ilə bağlı daha geniş təsəvvürə malik ola bilərik. Tərkibində əcnəbi söz işlənmiş belə bir Füzuli beytinə diqqət yetirək:

Bulmazdı qəhrin açmasa xani-siyasətin,

“*Həl min məzid*” loqməsinə duzəx iştəha. [Məhəmməd Füzuli, s. 38]

Dövrün poetik dilini nəzərə alsaq beytdə işlənmiş “xan” (süfrə), siyasət (cəza), “duzəx” (cəhənnəm) sözlərini əcnəbi söz kimi qəbul etməyimizə gərək yoxdur. Lakin ikinci misradakı “*Həl min məzid*” kəlməsi ərəb dilindən götürülən ifadədir və haqqında danışdığımız əcnəbi sözlər sırasındadır. Səhifənin sonunda bu ifadə ilə bağlı izaha rast gəlirik: “Yenə varmı” .

Tərcüməçi nəzəri ilə təsəvvürümüze gətirək ki, bu beyti ingilis dilinə çevirməliyik. Bu zaman əcnəbi sözü hansı şəkildə təqdim edəcəyik?

Bu məqamda tərcüməçi üçün gərəkli olan önəmli xüsusiyyətlərdən biri kimi tədqiqatçılıq bacarığını nümunə gətirməliyik. Bu tədqiqatçılıq bacarığı bizə imkan verəcək ki, beytin mənasını anlayaq:

Bulmazdı qəhrin açmasa xani-siyasətin,

“*Həl min məzid*” loqməsinə duzəx iştəha.

Yəni duzəx (cəhənnəm) iştah tapa bilməzdi ki, “*Həl min məzid*” (yenə varmı) desin, əgər sən qəzəbin öz cəza süfrəsini açmasaydı.

Beytin hərfi tərcümə ilə müasir azərbaycan türkçəsinə çevrilmiş variantı budur. Amma oxucu yenə də beytin mənasını tam olaraq anlamaqda çətinlik çəkir. Beytin mənasını başa düşmək üçün oxucunun diqqətini Qurani-Kərimin Qaf surəsindəki 30-cü ayəyə yönəltməliyik:

“O gün cəhənnəmə “Doldunmu?” deyərək. “Yenə varmı?” söyləyər. [“Qurani-Kərim”, s. 265]

Beytdə Füzuli Allaha müraciət edir. Və deyir ki, əgər sən qəzəbin öz cəza süfrəsini açmasaydı, cəhənnəm özündə iştah tapmazdı ki, “yenə varmı” desin.

Beyti ingilis dilinə tərcümə edən tərcüməçi bu əcnəbi sözü ingilis dilinə transformasiya edərkən bir neçə üsuldan yararlanı bilər:

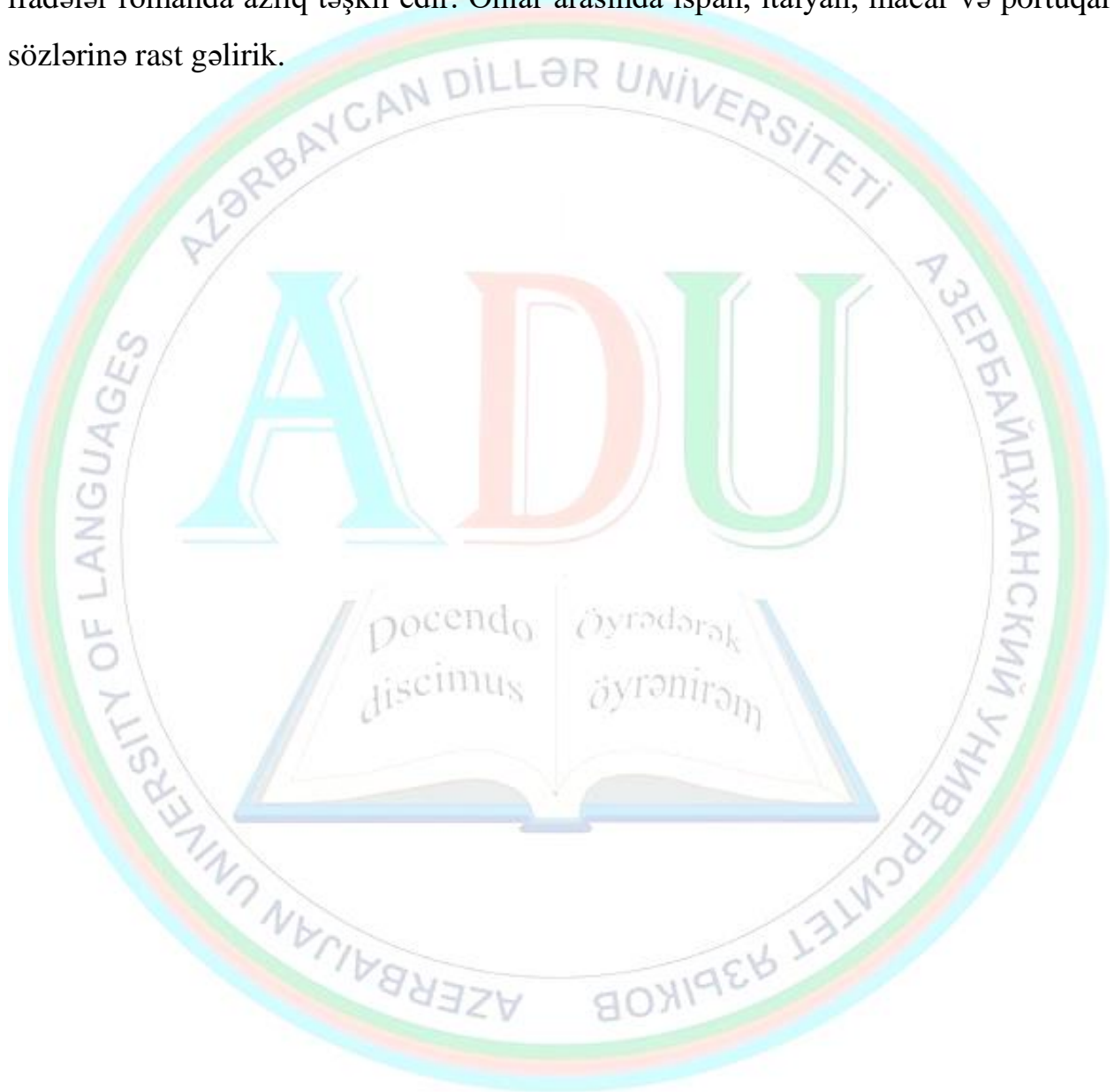
Tərcüməçi “*həl min məzid*” ifadəsini olduğu kimi saxlayaraq bunu ingilis dilinin fonetikasına və orfoqrafiyasına uyğun şəkildə transformasiya edə bilər. Bu zaman tərcüməçidən tələb edilən şey həm də odur ki, əcnəbi ifadə ilə bağlı mətnə uyğun qeydə yer versin. Çünki bu qeyd olmadan tərcümə mətninin oxucusu mənanı anlamaqda çətinlik çəkəcək. Tərcüməçinin yararlanı biləcəyi ikinci üsul isə ifadənin mənasını birbaşa ingilis dilinə çevirmək və ərəb dilindəki ifadəyə tərcümə mətnində yer verməkdir. Bu zaman tərcüməçi beytin mənası ilə bağlı qeydə yer verməyə də bilər.

Göründüyü kimi mətnin xarakterindən, informasiya yükündən asılı olaraq, əcnəbi sözlərin tərcüməsi ilə bağlı mütərcimin müxtəlif üslublardan yararlanmaq imkanı var. Bəzən orijinal mətnə əcnəbi sözdən sonra müəllif onun mənasını birbaşa mətnin özünə daxil edir. Belə olduğu təqdirdə isə tərcüməçi həm əcnəbi ifadənin özünü mətnə əks etdirir, həm də onun mənasını tərcümə mətninə əlavə edir.

1.3. “Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlərin təsnifatı. Romanda işlənən əcnəbi sözlər sırasında latın mənşəli ifadələrin çoxluq təşkil etdiyinə şahid oluruq. Bu ifadələr bəzən əsərin müxtəlif yerlərində təkrar edilir. Bu təkrarları da nəzərə alsaq, romanda təxminən altmışa yaxın latın mənşəli söz və ifadələrin işlədildiyini deyə bilərik. Bu latın mənşəli ifadələr müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirirlər. Onların böyük bir qismi dini ifadələrdir. Bu dini ifadələrin əsərdə işlədilməsi oxucuya həmin dövrdə insanların inanc və etiqad durumlarının necə olduğundan xəbər verir. Bu latın mənşəli dini ifadələr eyni zamanda həmin əsrlərdə hələ də hökmran mövqeyini saxlayan xristian kilsəsinin latın dilini yaşatdığına da bir işarədir. Əsərdəki latın mənşəli ifadələrin bir qismi, ümumiyyətlə, müqəddəs kitablardan “İncil”dən, “Zəbur”dan götürülən ifadələrdir.

Əsərdə çoxluq təşkil etmə baxımından ikinci yerdə fransız dilindən alınan əcnəbi ifadələr durur. Fransız dilinin uzun illər Avropada ortaq ünsiyyət vasitəsi olduğunu nəzərə aldıqda, bu bizə təəccüblü görünməməlidir.

Ayrıca fəsil olaraq haqqında bəhs etdiyimiz digər dillərdən alınma əcnəbi ifadələr romanda azlıq təşkil edir. Onlar arasında ispan, italyan, macar və portuqal sözlərinə rast gəlirik.

II FƏSİL

“Ayvənhəu” romanındakı əcnəbi sözlərin ayrı-ayrılıqda təhlili əsasında onların üslubi funksiyası və tərcümə yollarının tədqiqi.

2.1. Latın mənşəli sözlər. Əsərdəki əcnəbi sözlərin böyük qismini təşkil edən latın mənşəli sözləri tək-tək təhlil etməyə çalışaq.

1. *Benedicite, mes filz*. Səhifə 15. Oriqinalda bu ifadənin işləndiyi məqama diqqət yetirsək, əsərin axırında ayrıca izahının verildiyini görəcəyik. Həmin izaha nəzər salsaq: “Blessings on you, my sons” ifadəsini görürük.[“Ivanhoe”, s. 410]

Göründüyü kimi “*Benedicite, mes filz*” ifadəsinin izahı qeydlərdə verilmişdir və ana dilimizə çevirdiyimiz zaman “Xeyir-duamız sizinlə olsun, mənim oğullarım” şəklində bir cümlə ilə üzləşərik.

Əsərdə isə bu ifadə aşağıdakı cümlənin tərkibində işlədilmişdir: “Prior Aymer, therefore, and his character, were well known to our Saxon serfs, who made their rude obeisance, and received his *benedicite, mes filz*, in return.”

Tərcümədə bu cümlənin hansı şəkildə öz əksini tapdığına diqqət yetirək: “Prior Aymerin bu xasiyyətinə ətrafdakı bütün sakson təhkimlilər bələd idilər, kobud şəkildə də olsa, ona baş əyər, hörmətlərini ifadə edər, əvəzində də onun xeyir-duasını alardılar.” [Skott Valter, s.25]

Göründüyü kimi tərcümə zamanı orijinalda işlənmiş əcnəbi söz birbaşa tərcümə edilmişdir. Yəni yuxarıda göstərilən nümunələrdən fərqli olaraq burada tərcüməçi “*benedicite, mes filz*” ifadəsini təkrarlamadan birbaşa onun mənasını cümləyə uyğun şəkildə tərcümə etməyə üstünlük vermişdir. Bu məqamda tərcüməçi “*benedicite, mes filz*” ifadəsini tərcüməyə daxil edə və ifadənin izahını da verə bilərdi. Bu o deməkdir ki, bəzi vaxtlarda əcnəbi sözlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi müxtəlif vasitələrə əl ata bilər və mətnin mənasının çatdırılması nöqtəyindən nəzərdən bu vasitələrin hər biri yararlı və faydalı ola bilər.

2. *Clericus clericum non decimat*. Səhifə 16. İfadənin işləndiyi cümləyə nəzər yetirək:

“Mine honest friend”, said he “if the jangling of thy bells had not dizzied thine understanding, thou mightst know *Clericus clericum non decimat*, that is to say, we churchmen do not exhaust each other’s hospitality, but rather require that of the laity, giving them thus an opportunity to serve God in honouring and relieving his appointed servants”

Tərcümədə bu cümlə aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

“– Ey mənim düzdən dostum, əgər boynundan asılan zınqırovaların səsi ağlını qarışdırmasaydı, onda bilərdin ki, *Clericus clericum non decimat* – in mənası nədir; yəni biz kilsə xadimləri bir-birimizin qonaqpərvərliyindən sui-istifadə etmirik, bununla biz bir-birimizə imkan veririk ki, bir daha Allaha ibadət etmək imkanı qazanaq, onun təyin etdiyi şəxsləri şərəfləndirək, günahlarını yüngülləşdirək.” [Skott Valter, s.26]

“*Clericus clericum non decimat*” ifadəsinin mənası nə orijinal mətndəki qeydlərdə, nə də tərcümə mətnindəki izahlarda göstərilmişdir. İfadənin internet vasitəsilə mənasını axtardığımız zaman [24] tərcümə kimi “a clerk who did not pay tithe of” ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Bu isə “onda bir vergisi verməyən keşiş” anlamına gəlir.

Yuxarıda orijinalını və tərcüməsini verdiyimiz cümlələrə nəzər yetirsək, tərcüməçinin bu ifadəni tərcümə prosesində saxladığının və heç bir əlavə izaha gerek duymadan orijinalda olduğu kimi verdiyini görürük. Orijinalda sadəcə ifadənin özü keçir və müəllif ifadənin mənasını vermir, amma bununla belə öz fikrinə haqq qazandırmaq üçün bu ifadəni işlədən obraz, “that is to say” ifadəsi ilə fikrinin davamını gətirir. Tərcüməçi də bu cümlənin tərcüməsi zamanı ən doğru olanı edir. Müəllif əcnəbi ifadənin mənasını oxucuya izah etməkdə hansı münasibəti göstərsə, tərcüməçi də həmin münasibəti saxlayır.

3. *Lac dulce, lac acidum*. Səhifə 34. Orijinalda və tərcümədə bu sözlərin işlədildiyi məqama diqqət yetirək:

“Nay,” said the Priest, laughing, ‘it is only in our abbey that we confine ourselves to the *lac dulce* or the *lac acidum* either.’”

Tərcümədə: “– Yoox, – keşiş gülə-gülə cavab verdi, – ayranı, yaxud təzə südü ancaq monastırda içirik...” [Skott Valter, s.47]

“*Lac dulce, lac acidum*” ifadələrinin ingilis dilində verdiyi mənaya baxaq:

“*Lac*” sözü ingiliscəyə tərcümədə “milk” (süd) mənasını verir. “*Dulce*” sweet (şirin), “*acidum*” isə sour (turş) deməkdir. Göründüyü kimi, tərcüməçi “*lac acidum*” kəlməsini ayran kimi, “*lac dulce*” ifadəsini isə “təzə süd” kimi çevirmişdir. Bu məqamda da tərcüməçi həmin ifadələrin latın dilindəki formasını saxlamamış, onları birbaşa tərcümə etmişdir. Əgər tərcüməçi bu ifadələri latın dilindəki forma ilə dilimizə transformasiya etsəydi, o zaman əlavə izaha da gerek duyulacaqdı. Tərcüməçi bu yola getməmiş, onları öz mənaları ilə tərcümə etmişdir.

4. *Paternoster*. Səhifə 41. Orijinal nəşrin arxasında verilən qeydlərdə bu ifadə ilə bağlı izah yer almışdır. Həmin izaha əsasən məlum olur ki, bu ifadə “Bizim atamız” anlamına gəlir. [“Ivanhoe”, s. 413] Orijinalda bu ifadənin yer aldığı cümləyə baxaq:

“The Prior of Jorvaulx crossed himself and repeated a *paternoster*, in which all devoutly joined, excepting the Jew, the Muhammadans, and the Templar...”

Cümlənin ana dilimizə çevrilmiş versiyası isə bu cürdür:

“Bundan sonra abbat da xaç çevirdi və dua oxumağa başladı, yəhudi, iki müsəlman və cəngavərdən başqa hamı ona qoşuldu...”

Mənası “bizim atamız” olan “*paternoster*” ifadəsinin tərcümədə “dua oxumaq” formasında verildiyini yuxarıdakı cümlələrdən asanlıqla görmək olur. Burda tərcüməçi ümumi prosesi qısa şəkildə özətləyərək xristianların öz tanrılarına müraciət olaraq dediyi “our father”, yəni “*paternoster*” ifadəsini sadəcə “dua

oxumaq” şəklində verib. Yəni istifadə edilən tərcümə metoduna görə mətndə hansısa əcnəbi sözün işləndiyini hiss etmək mümkünsüzdür.

5. *Vis inartiae*. Səhifə 64. Orijinal mətne əlavə olaraq verilən qeydlərdə [“Ivanhoe”, s.416] bu ifadənin mənası aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırılır:

“Latin, meaning the force of *inertia*: here=stubbornness.”

Aydın olur ki, ifadənin mənası “inadkarlıq, dəyişməzlik” deməkdir. Əsərdə bu ifadə aşağıdakı cümlədə [“Ivanhoe”, s. 64] verilir:

“Athelstane, utterly confounded at an order which the manners and feelings of the times rendered so injuriously insulting, unwilling to obey, yet undetermined how to resist, opposed only the *vis inertiae* to the will of John...”

Tərcümədə [Skott Valter, s.83]:

“O zamanlar və o vaxtın anlamına görə, təsəvvüredilməz dərəcədə təhqiramiz sayılan belə bir əmrdən özünü itirən Atelstan şahzadənin əmrinə riayət etmək istəmirdi, lakin necə müqavimət göstərməyi də qət edə bilmədiyindən yalnız heç bir cavab verməməklə, özünü eşitməzliyə vurmaqla kifayətləndi...”

Tərcümədə verilmiş cümləyə nəzər yetirdikdə hər hansı əcnəbi sözün orijinal mətndə işlədilmədiyi təsəvvürü yaranır. Çünki tərcüməçi, haqqında danışdığımızı əcnəbi ifadənin mənasını birbaşa çevirmiş və həmin ifadəni olduğu kimi tərcümə mətnində saxlamağa gərək duymamışdır. Əgər tərcüməçi o ifadəni olduğu kimi saxlasaydı, daha sonra həmin ifadənin izahını əlavə qeyddə verməli olacaqdı. Belə olduğu təqdirdə isə, içində əcnəbi sözün də yer aldığı tərcümə edilmiş cümlə ilk baxışda anlaşılmaz olacaqdı və oxucu daha sonra ifadənin mənasına baxıb cümləni ikinci dəfə oxumağa və həmin ifadənin mənasını ikinci oxunuşa əlavə edərək cümləni anlamağa çalışacaqdı. Bu isə mətne əlavə ağırlıq və anlaşılmazlıq verir və bu səbəbdən də tərcüməçi ifadənin orijinalını saxlamadan birbaşa ifadə etdiyi mənanı vermişdir.

Bu ifadənin orijinal mətndəki əsas funksiyası haqqında danışsaı olsaı, onu demək olar ki, müəllif bu məqamda həmin ifadəni latın dilinin çevikliyinə və ifadəlilik gücünə arxalanaraq istifadə etmişdir.

6. *Cave adsum*. Səhifə 76. Latın dilində olan bu ifadənin də izahı mətnin sonundakı qeydlərdə verilmişdir [“Ivanhoe”, s. 417]: “Latin= ‘Beware, I am present’”

Orijinal mətndə bu ifadə aşağıdakı formada verilmişdir [“Ivanhoe”, s.76]:

“He bore on a white shield a black bull’s head, half defaced by the numerous encounters which he had undergone, and bearing the arrogant motto, *Cave, Adsum.*”

Tərcümədə [Skott Valter, s.97]: “Ağ rəngli qalxanın üstündə qara rəngdə bir öküz başı həkk olunmuşdu, çoxsaylı döyüşlər nəticəsində şəkilin bəzi yerləri sürtülüb pozulmuşdu, qalxanın üstündə cəngavərin lovğalığından xəbər verən devizi də latınca yazılmışdı: “Özünüz gözləyin, bu mənəm””.

İfadənin latıncadan tərcümə edilmiş mənasından aydın olur ki, bu məna ilə tərcüməçinin tərcümədə verdiyi məna üst-üstə düşür. Əcnəbi sözün nə cür tərcümə edilməyi baxımından isə onu qeyd etmək olar ki, tərcüməçi bu cümlədə də əcnəbi sözün özünü işlətməyə gərək duymamış, ifadənin verdiyi mənanı tərcümədə birbaşa əks etdirməklə kifayətlənmişdir. Tərcüməçi bu ifadəni başqa şəkildə də tərcümə edə bilərdi. Məsələn, “qalxanın üstündə cəngavərin lovğalığından xəbər verən devizi də latınca yazılmışdı:” hissəsindən sonra əcnəbi ifadənin özünü latınca tərcümə mətninə daxil edərək, daha sonra isə ya qeydlərdə, ya da əvvəl istifadə etdiyi metodla, yəni sadəcə mötərizə daxilində mənanı yazıya bilərdi.

7. *Communis mater*. Səhifə 112. İfadənin latın dilindən mənası “common mother” deməkdir. [24]

Orijinal mətndə bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:

“That the blessed Jerusalem could not indeed be termed a foreign country. She was *communis mater* – the mother of all Christians.” [“Ivanhoe”, s. 112]

Tərcümədə: “Müqəddəs Yerusəlimi yad ölkə hesab etmək düzgün deyil, o bütün xristianların *communis mater* – ümumi anasıdır.” [Skott Valter, s.139]

Göründüyü kimi həm orijinal mətnə, həm də tərcümə mətnində əcnəbi söz öz izahı ilə müşayiət olunur. Yəni tərcüməçinin tərcümə etməsi üçün burda artıq elə də böyük çətinlik qalmır. Orijinal mətnə müəllif “*communis mater*” ifadəsini işlətdikdən sonra onun izahını da cümləyə daxil edərək: “the mother of all Christians” yazır. Tərcüməçi də eyni mənanı və formanı saxlamaqla tərcümə etməlidir. Tərcümə mətnində də həm əcnəbi ifadənin özünü, həm də onun verdiyi mənanı görürük: “*communis mater* – ümumi anasıdır” . Lakin burda o məqamı qeyd etmək lazımdır ki, tərcümədə “*communis mater*” ifadəsi cümlənin sintaktik quruluşu ilə müəyyən ziddiyyət təşkil edir. Əgər tərcümə mətnində tərcüməçi bu ifadəni mütləq qeyd etmək istəyirsə, o zaman “*communis mater*” birləşməsini biz istənilən halda Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu ilə ziddiyyət təşkil edən halda görəcəyik. Məsələn, digər variantda “O bütün xristianlar üçün *communis mater*-dir, yəni hamımızın ümumi anasıdır” kimi tərcümə etsəydik də “*communis mater*” ifadəsinə “-dir” şəkilçisini əlavə etmək məcburiyyətində qalacaqdıq.

8. *Conclamatum est, poculatum est.* Səhifə 126. Orijinalda bu ifadənin işləndiyi kontekstə nəzər salaq:

“*Conclamatum est, poculatum est,*” said Prior Aymer; “we have drunk and we have shouted, it were time we left our wine flagons.”[“Ivanhoe”, s.126]

Bu əcnəbi sözlərin tərcüməsi mütərcim üçün elə də çətinlik yaratmamışdır. Bu cümlənin tərcümədə necə əks etdirildiyinə baxsaq, tərcüməçinin əcnəbi sözləri olduğu kimi saxladığını və heç bir dəyişiklik etmədiyini görürük. Müəllif cümlənin ikinci hissəsi ilə həmin əcnəbi sözlərə aydınlıq gətirir ki, tərcüməçi də tərcümə prosesində bu izahlı hissəni məqsədəuyğun şəkildə çevirmişdir:

“– *Conclamatum est, poculatum est!* – Prior Aymer dedi. – Yəni kifayət qədər içdik, kifayət qədər şənləndik, indi də qoy qədəhlər istirahət eləsin.”[“Ivanhoe”, s. 156]

Tərcüməçi “we have drunk and we have shouted” hissəsini “yəni kifayət qədər içdik, kifayət qədər şənələndik” deyər tərcümə etməklə və “yəni” sözünü cümləyə əlavə etməklə hədəf dilin oxucusu üçün əcnəbi sözün mənasına aydınlıq gətirmişdir.

9. *pater, aves, credo*. Səhifə 135. Bu ifadələrlə bağlı orijinal mətnə verilən qeydlərə baxdıqda aydın olur ki, bu əcnəbi sözlər latın dilindəki dua sözləridir. Bu dua sözlərinin işləndiyi cümləyə nəzər salsaq, tərcümədə həmin sözləri əks etdirməyin o qədər də asan olmadığını görə bilərik. Çünki, hədəf dil oxucusu istər-istəməz izaha və əlavə şərhə gərək duyacaq.

Orijinalda:

“You have already interrupted one *pater*, two *aves*, and a *credo*, which I, miserable sinner that I am, should according to my vow, have said before moonrise.” [“Ivanhoe”, s. 135]

Tərcümədə:

“Artıq məcbur olub ibadətimdən bir *pater*, iki *aves*, və bir *credoburaxdım*, mən günahkar yazıq and içmişdim ki, ay səmada görünənədək deyim qurtarım.”[11, s.167]

Göründüyü kimi, tərcüməçi latın dilindən alınan bu ifadələri tərcümədə dəyişikliyə uğratmamış və olduğu kimi saxlamışdır. Amma təbii ki, bu əcnəbi sözləri izahsız da qoymamışdır. Bu izahda isə orijinal mətndəki izaha əsaslanaraq, həmin əcnəbi sözlərin latın dilindən alınan dua sözləri olduğunu bildirmişdir.

Müəllif bu sözləri mətnə daxil etməklə üslubi funksiya baxımından yenə də o dövrün dini inanclarını daha qabarıq və təbii göstərməyə çalışmışdır.

10. *Exceptis, excipendis*. Səhifə 146. Müəllif tərəfindən yenə də izahla müşayiət olunan bu əcnəbi sözlərin mənası həmin izaha görə, “istisna olunmalı şeylər istisna olunmaqla” deməkdir. (“with those things excepted, which have to be excepted”) [“Ivanhoe”, s. 422]

Məxəz dildə bu ifadələrin işləndiyi cümləyə nəzər salaq:

“*Exceptis, excipendis*” replied hermit, “as our old abbot taught me to say, when impertinent layman should ask me if I kept every punctilio of mine order.” [“Ivanhoe”, s.146]

Tərcümədə:

“Bizim qoca abbat öyrətmişdi ki, dini işlərlə əlaqəsi olmayan kimsə məndən bütün dini ayinləri yerinə yetirib-yetirmədiyimi soruşsa, deyim ki, *Exceptis, excipendi*, - rahib cavab verdi” [Skott Valter, s.167]

Tərcümə mətnində bu cümlə ilə rastlaşan oxucu, təbii ki, ilk əvvəl heç nə anlamayacaq, çünki tərcüməçi əcnəbi sözü yenə də olduğu kimi mətnə daxil edərək orijinalın üslubunu itirməməyə çalışmışdır. Lakin tərcüməçi oxucunun mətndən xəbərsiz qalmaması üçün həmişəki kimi orijinaldakına bənzər şəkildə əlavə qeydi də tərcümə mətninə daxil etmişdir: “İstisna olunmalı şeylər istisna olunmaqla” [Skott Valter, s.511]

Əslində, bu əcnəbi ifadəni tərcümə mətnində saxlamadan ifadənin birbaşa mənasını tərcümə etməklə də hədəf və məxəz mətn arasındakı transformasiya prosesini uğurla yerinə yetirmək olardı. Lakin tərcüməçi əcnəbi sözü hədəf mətnə əks etdirməyə ona görə can atmışdır ki, əks halda oxucu müəllifin yaratdığı obrazların özünəməxsus leksikonundan, danışiq tərzlərindən və ən əsası da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, din sinifinin hələ də latın dilli ifadələrlə ünsiyyət saxlamağından xəbərsiz qalacaqdı. Buna görə də bu cür əcnəbi sözlərin tərcüməsi zamanı əksər vaxtlarda etdiyi kimi burda da tərcüməçi əcnəbi sözləri olduğu kimi saxlayaraq heç bir yerdə dəyişikliyə yol verməmiş və sadəcə əlavə qeydlə kifayətlənmişdir.

11. *De profundis clamavi*. Səhifə 163. Əsərdə tez-tez rast gəlinən dini ifadələrdən biri də bu ifadədir. Bu əcnəbi ifadənin dini anlam daşdığına isə, təbii ki, əsərin özünə yox, əlavə qeydə istinad edərək deyirik.

Həmin qeyd əsasən ifadənin latın dilinə məxsus olduğunu, “I have cried out from the depths” mənasını verdiyini və “İncil” dən iqtibas olduğunu öyrənirik. [Skott Valter, s.423]

Orijinal mətndə bu əcnəbi ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:

“So saying, he struck up a thundering ‘*De profundis clamavi*’, under cover of which he removed the apparatus of their banquet...” [“Ivanhoe”, s. 163]

Tərcümədə bu ifadənin hansı şəkildə əks etdirildiyinə baxaq:

“Bunu deyib ucadan “İncil”dən *De profundis clamavi* kəlmələrini hündürdən oxumağa başladı; əslində niyyəti bundan istifadə edib süfrədəkiləri yığıdırmaq idi.”[Skott Valter, s.201]

Orijinal mətndəki kimi tərcümə mətnində də bu kəlmənin izahı ilə bağlı kitabın sonuna qeyd əlavə edilmişdir və tərcüməçi, müəllifdən fərqli olaraq bu qeydi nisbətən qısaltmış və aşağıdakı şəkildə yazmışdır:

“*De profundis clamavi (lat)* – Quyunun dibindən qışqırdım. (“Zəbur”un başlanğıc surəsindən).”

Tərcüməçi yenə də əcnəbi ifadəni tərcümə mətnində əritməyə, yeni tamamilə itirməyə cəhd etməmişdir. Çünki burda müəllif məqsədyönlü şəkildə bu ifadəni istifadə etmişdir. Orijinaldakı izaha əsasən biz bu ifadənin “İncil”dən alındığını da öyrənirik. Belə olduqda isə tərcüməçinin həmin ifadəni olduğu kimi saxlaması kifayət qədər məqsədəuyğun görsənir. Lakin oxucunun bu əcnəbi ifadəni anlamayacağını bildiyi üçün tərcüməçi də müəllif kimi bu əcnəbi ifadənin izahı ilə bağlı tərcümə mətninin sonuna qeyd əlavə etmişdir.

12. *Pax vobiscum*. İlk olaraq 207-ci səhifədə işlənən bu kəlmə daha sonra 208, 209, 211 və 212-ci səhifələrdə də işlənmişdir. Əksər əcnəbi sözlərdə olduğu kimi orijinal mətndə bu sözlə də bağlı izahat verilmişdir. Latın dilindən tərcümədə bu sözün mənasının “peace be with you” olduğunu bildirən həmin qeyd [“Ivanhoe”, s.426]tərcümə mətninin sonunda da eyni məna ilə öz əksini tapmışdır: “Sizə sülh, əmin-amanlıq arzulayıram!” [Skott Valter, s.512]

Orijinal mətndə bu əcnəbi ifadə aşağıdakı cümlədə əks etdirilmişdir:

“*Pax vobiscum,*” said Wamba, who was now muffled in his religious disguise.” [“Ivanhoe”, s. 207]

Tərcümədə:

“–*Pax vobiscum* – artıq rahib libası geyinmiş təlxək Vamba dedi.”

Orijinal və tərcümə mətnini müqayisəli təhlil edərkən onu görə bilərik ki, tərcüməçi əcnəbi ifadəni burda olduğu kimi saxlamış və orijinaldakı kimi qeyd əlavə etmişdir. Bu ifadəni öz tərcüməsi ilə də vermək olardı. Amma tərcüməçi əvvəlki əcnəbi sözlərdə olduğu kimi burda da, orijinalın dil və yazı üslubunu dəyişməyə cəhd göstərməmiş, müəllif kimi obrazın bu sözü latın dilində dediyini nəzərə çatdırmaq üçün haqlı olaraq bu əcnəbi ifadəni tərcümədə saxlamışdır. Hədəf dil oxucusu mətnin sonuna əlavə edilən qeyddən bu ifadənin hansı anlam kəsb etdiyini asanlıqla öyrənə bilər.

13. *Quidam viator incidit in latrones.* Səhifə 208. Orijinal mətnin sonundakı qeyddə bu ifadə ilə bağlı aşağıdakı izahı oxuyuruq:

“A certain traveller fell among thieves” [“Ivanhoe”, s. 426]

Bu cümləni ana dilimizə təxminən bu cür tərcümə edə bilərik: hansısa səyyah oğruların arasına düşdü”. Tərcümə mətnində bu əcnəbi sözlə bağlı izahda da təxminən bu anlamda olan bir cümləylə rastlaşırıq: “bir səyyah oğrulara rast gəldi. “İncil”dən.” [Skott Valter, s.512]

Orijinal mətndə bu əcnəbi ifadənin işləndiyi cümlə aşağıdakı kimidir:

“*Pax vobiscum,*” reiterated the Jester, “I am a poor servant of St. Francis, who travelling through this wilderness, have fallen among thieves, (as Scripture hath it,) *quidam viator incidit in latrones,* which thieves have sent me unto this castle in order to do my ghostly office on two persons condemned by your honourable justice.” [“Ivanhoe”, s. 208]

Tərcüməyə nəzər salaq:

“*Pax vobiscum* – deyib, yenə də həmin salanı təkrar etdi. – Müqəddəs Fransiskan ordenindən kasıb bir rahibəm, yolla meşədən keçərkən quldurların əlinə keçdim. Müqəddəs “İncil” də deyildiyi kimi, *quidam viator incidit in latrones*, onlar məni bura göndərdilər ki, sizin hörmətəlayiq ədalətinizlə ölümə məhkum etdiyiniz iki nəfərlə bağlı öz müqəddəs vəzifəmi yerinə yetirim.” [Skott Valter, s. 256]

Tərcüməçi əcnəbi sözü olduğu kimi saxlamağa üstünlük verib heç bir dəyişiklik etməmişdir. Əslində, burda başqa şəkildə tərcümə etmək də məqbul sayıla bilməzdi. Çünki əsərin orijinalında da görüldüyü kimi, obraz bu sözləri məqsədli şəkildə deyir və bu sözlər “İncil”dən alınan xüsusi və məlum bir ifadə olduğu üçün hansısa adi ifadə hesab oluna bilməz. Orijinalla tərcümə arasındakı adi fərqlərə nəzər yetirsək, görə bilərik ki, bu əcnəbi sözün mənbəyi orijinalda əlavə olaraq mötərizə daxilində verildiyi halda, tərcüməçi bu mənbəni birbaşa cümlənin içində təqdim etmişdir. Bunun, əslində, məzmunu heç bir əlavə və ziyanlı təsiri yoxdur. Əsas müzakirə obyektimiz olan bu cümlədəki əcnəbi sözə gəldikdə isə bu əcnəbi sözün olduğu kimi saxlanılıb tərcümə mətninə o şəkildə daxil edilməsi Azərbaycan türkcəsinin sintaktik quruluşu ilə ziddiyyət təşkil etməmişdir. Bu əcnəbi ifadənin yerinə yetirdiyi üslubi funksiya isə əvvəllərdə təhlil etdiyimiz əcnəbi sözlərin üslubi funksiyası ilə eyni olduğu üçün təkrarçılığa yol vermək istəmirik.

14. *Nomen illis legio*. Səhifə 208. Orijinal mətnin sonunda bu əcnəbi sözlə bağlı verilən qeydə əsasən bizə məlum olur ki, ifadə “their name is legion” deməkdir. Həmin qeyddən bunu da öyrənirik ki, obraz, bu ifadəni Markın İncilinə əsaslanaraq götürmüşdür. “İncil”dəki buna bənzər ifadəni İsa peyğəmbər tərəfindən kimliyi soruşulan “natəmiz ruh” səsləndirir:

“My name is Legion: for we are many.”[“Ivanhoe”, s. 426]

Orijinal mətndə bu ifadənin işləndiyi cümlə aşağıdakı kimidir:

“Gallant sir,” answered the Jester, “*nomen illis legio*, their name is legion.”[“Ivanhoe”, s. 208]

Tərcümədə:

“– Hörmətli cənab, – təlxək cavab verdi, *nomen illis legio*, yəni o sayda olan dəstəyə legion deyirlər.”[Skott Valter, s.256]

İlk olaraq, onu qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçi əvvəlki dəfələrdən fərqli olaraq bu dəfə əcnəbi ifadə ilə bağlı heç bir qeyd qoymamışdır. Orijinaldakı qeydin də izahına və ya tərcüməsinə gərək duymamışdır. Onu da bildirmək gərəkdir ki, orijinaldakı mətnə və izaha diqqətlə nəzər saldıqda “My name is Legion: for we are many” ifadəsini işlətməkdə əsas məqsəd özünün güclü olduğunu, böyük gücə malik olduğunu hiss etdirməkdir. Çünki “İncil”ə əsasən bu ifadəni söyləyən “natəmiz ruh”un tək olduğu, amma çox gücə sahib olduğu bəlli olur. Burda da “*nomen illis legio*, their name is legion” ifadəsini işlətməkdə obrazın məqsədi, haqqında danışılan üçüncü şəxsin gücünü vurğulamaqdır.

Burda əsas diqqətçəkən məqam tərcümə mətnində hansısa izahın və ya qeydin olmamasıdır. Tərcüməçinin bu cür izaha və qeydə ehtiyac duymamasının səbəbi isə ondan ibarətdir ki, cümlənin ikinci qismi birinci qismindəki əcnəbi sözü müəyyən qədər izah edir. Bununla belə, ifadənin hansı mənbəyə əsaslandığını tərcümə mətnindən öyrənə bilmirik.

15. *Cor meum eructavit*. Səhifə 208. Bu ifadə ilə bağlı orijinal mətnin sonundakı qeydə əsasən öyrənə bilirik ki, bu əcnəbi sözlər müasir “İncil”in giriş hissəsində işlənən sözlərdir. Naşirin orijinal mətnə əlavə etdiyi həmin qeyddə eyni zamanda o da yazılmışdır ki, Skott daha əvvəlki iki latın sözünü “İncil”dən olduğu kimi götürməmiş, həmin ifadələri təxmini xatırlamağına əsasən mətninə daxil etmişdir. Lakin bu ifadə ilə bağlı müəllif heç bir yanlış yol vermədən, onu olduğu kimi işlətməmişdir. Həmin izah onu da əlavə edir ki, Skottun istinad etdiyi bu “İncil” variantı Müqəddəs Cerom tərəfindən tərcümə edilmiş versiyadır. [“Ivanhoe”, s. 426]

Əksər əcnəbi sözlərdə olduğu kimi bu əcnəbi söz də cümlə daxilində öz-özünə izah edilmişdir:

“Alas!” said the supposed friar, *cor meum eructavit*, that is to say, I was like to burst with fear!”[“Ivanhoe”, s. 208]

Cümlənin “that is to say” hissəsindən sonra işlənən ikinci hissə “I was like to burst with fear” əcnəbi sözün izahını verir. Tərcümə mətnində bu ifadənin nə cür əks tapdığına baxaq:

“Əfsuslar olsun! – yalançı təlxək cavab verdi. – *Cor meum eructavit*, yəni az qalmışdı ki, qorxudan bağırm çatlaya!”[Skott Valter, s.256]

Tərcüməçi müəllifin istifadə etdiyi üsuldən istifadə edərək əcnəbi sözü cümlə daxilində izah etməklə kifayətlənmişdir. Digər versiyaya əl atmağa gerek də yox idi. Çünki müəllif əcnəbi sözü mətnin daxilində izah edirsə, tərcüməçinin mətnə gərəksiz müdaxilə edərək əcnəbi sözü mətndən xaric etməsinə heç bir ehtiyac qalmır. Tərcümə mətnində əlavə qeydin olmamasının əsas səbəbi də budur.

16. *Et vobis - quaso, domine reverendissime, pro misericordia vestra*. Səhifə 212. Bu əcnəbi ifadənin izahı ilə bağlı verilən qeydə əsasən, bizə məlum olur ki, ifadənin mənası “and also with you – I beg, most reverend master, for your pity” deməkdir.[“Ivanhoe”, s. 427] Tərcümə mətninin sonundakı izahatda bu əcnəbi ifadənin mənası aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir:

“Sizə də sülh, əmin-amanlıq arzulayıram müqəddəs ata![Skott Valter, s.513]

Orijinalda bu ifadə aşağıdakı cümlədə yer almaqdadır:

“...and was endeavouring to hurry past, when a soft voice replied, “*et vobis - quaso, domine reverendissime, pro misericordia vestra*”.[“Ivanhoe”, s. 212]

Tərcümədə:

“... Və tez ötüb keçməyə çalışırdı ki, qadın mülayim bir səsle ona “*et vobis - quaso, domine reverendissime, pro misericordia vestra*” – cavab verdi.” [“Ivanhoe”, s.261]

Tərcümə mətnində tərcüməçi bu əcnəbi ifadə ilə bağlı mətnin sonunda izahat verərək, hədəf dilin oxucusu üçün bu naməlum məqamı aydınlaşdırmışdır. Buna görə də, tərcümədə əlavə bir dəyişikliyə gərək duymadan əcnəbi sözü olduğu kimi saxlamışdır.

16. *Deus vobiscum*. Səhifə 225. Romanda bir neçə dəfə işlədilən latın mənşəli bu ifadənin mənası “tanrı səninlə olsun deməkdir”. Əksər əcnəbi ifadələrdən fərqli olaraq bu əcnəbi ifadənin izahı ilə bağlı müəllif heç bir məqamda əlavə qeyd və izaha yer verməmişdir. Orijinal mətndə rast gəldiyimiz bu əcnəbi ifadə aşağıdakı cümlədə öz əksini tapmışdır:

“This is the real *Deus vobiscum*,” said Wamba, as he passed the reverend brother;” [“Ivanhoe”, s. 225]

Maraqlı məqam ondadır ki, orijinal mətndə bu əcnəbi sözlə bağlı heç bir qeyd və izah verilmədiyi kimi tərcüməçi də müəllif sayacağı bu əcnəbi sözlə bağlı səssizlik nümayiş etdirmiş, həmin əcnəbi sözü hədəf dilin qaydalarına uyğun şəkildə transformasiya etməklə kifayətlənmiş və hədəf dilin oxucusu üçün heç bir izah və qeyd yer verməmişdir. Beləliklə də, hər hansı hədəf dil oxucusu bu romanı oxuduqda həmin əcnəbi sözün mənasını anlamaqda çətinlik çəkəcək, orijinal mətnin oxucusunun bu romanı oxuyarkən qarşılaşdığı anlaşılmazlıqla qarşılaşmalı olacaqdır. Bu məqamda onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçi “görünməzlik” prinsipinə sədaqətlə yanaşdığı üçün, həmin əcnəbi sözlə bağlı hansısa əlavə qeyd və izaha yer vermək məcburiyyətində deyil. Lakin bu əcnəbi ifadənin mənasını anlamaq oxucudan öncə tərcüməçinin özü üçün gərəklidir. Yəni, sözün mənasını bilmədiyi təqdirdə tərcüməçi, şübhəsiz ki, bu əcnəbi sözü tərcümə etməkdə çətinlik çəkəcək və bu əcnəbi sözü hansı sintaktik formatın tərkibində vermək barəsində müəyyən müəmmalarla qarşılaşacaqdır.

Məsələn daha da yaxından müşahidə etmək üçün tərcümədə bu cümlənin necə verildiyinə baxaq:

“– Hə, bu, əsl *Deus vobiscum*–dur! Qalanları hamısı yalançı rahiblərdir, – Vamba rahibin yanından keçə-keçə dedi.” [“Ivanhoe”, s. 279]

Bu cümlədə “*Deus vobiscum*” ifadəsindən sonra işlənən “dur” şəkilçisi cümlədəki sintaktik tarazlığı müəyyən qədər pozmuşdur. Bu ifadənin nə məqsədlə işlədildiyini bilmək üçün romanın kontekstinə diqqətlə nəzər yetirmək lazımdır. Belə ki, Vambanın bu kəlmələri deməyindən əvvəl nə baş verdiyini bilsək, cümlədəki əcnəbi sözün hansı məqsədlə işlədildiyini daha aydın anlayarıq.

Əcnəbi sözün işləndiyi yuxarıdakı cümlədən əvvəl bu cümləyə rast gəlirik:

“Atelstan və təlxəyi geri aparanda Amvrosi ata peyda oldu; çox böyük bir narahatlıq içində idi.” [Skott Valter, s.279]

Vamba, içində əcnəbi söz yer alan həmin cümləni işlətməklə Amvrosi atanın içəri girməyinə işarə vurur və “Hə, bu, əsl *Deus vobiscum*–dur” deyərək Amvrosi atanın bu gəlişi ilə onlara xeyir-dua vermiş olduğunu demək istəyir. Tərcüməçi bu əcnəbi ifadənin mənasını mətnə daxil edə və ya qeyd kimi mətnin sonunda verə də bilərdi. Lakin, görünür, orijinal mətnə bu ifadə ilə bağlı heç bir qeyd olmadığından tərcüməçi əlavə müdaxiləyə gərək duymamışdır.

17. *De civitate Dei*. Romanın sonundakı qeydə əsasən, bu ifadənin “the city of God” mənasını verdiyi öyrənirik. Orijinal mətnə verilən bu qeyd eyni zamanda onu da bildirir ki, xristianlığı İngiltərəyə gətirmiş müqəddəs Avqustin eyni adlı, yəni “The city of God” adlı kitabın müəllifidir. Orijinal mətnə bu əcnəbi sözün işləndiyi cümlə aşağıdakı kimidir:

“...ye owe him aid both by knightly faith and holy charity; for what saith the blessed Saint Augustin, in his treatise *De civitate Dei*”[“Ivanhoe”, s. 225]

Tərcümədə:

“...cəngavər andına və xristian mərhəmətinə görə siz ona borclusunuz, müqəddəs Avqustin özünün *De civitate Dei* traktatında deyir ki...”[Skott Valter, s.279]

Tərcüməçi bu əcnəbi ifadəni tərcümə prosesində eyni şəkildə saxlamış, heç bir dəyişiklik etmədən sadəcə müəllif kimi mətnin sonunda izah vermişdir. Həmin izah oxucunun əcnəbi sözün mənasını anlamağı üçün kifayət edir.

18. *Sancta Maria*. Səhifə 225. Bu ifadənin mənasını izahsız da anlamaq o qədər çətin deyil. “Müqəddəs Məryəm” mənasına gələn bu ifadə əsərdə keşiş Amvrosinin dilindən səslənir. Tərcümə mətnində bu ifadəni bu cür əcnəbi yazılış formasında görə bilmirik. Bu o deməkdir ki, tərcüməçi latın dilindən tərcümədə “Müqəddəs Məryəm” mənasına gələn bu əcnəbi ifadəni elə birbaşa öz mənası ilə tərcümə etmişdir. Tərcümə mətninin 279-cu səhifəsinə nəzər saldıqda buna şahid ola bilirik:

“Ya Müqəddəs Məryəm! – Amvrosi ata ucadan dilləndi.”

Əksər hallarda tərcüməçi əcnəbi ifadəni olduğu kimi tərcümə mətninə daxil edib gərək olduqda qeydlər və izah vermək yolunu seçdiyi halda, göründüyü kimi burda həmişəki üsuldan istifadə etməmiş, ifadənin mənasını birbaşa verməklə kifayətlənmişdir.

19. *Si quis suadende Diabolo*. Səhifə 226. Həm tərcümə mətnində, həm də orijinal mətnə bu əcnəbi sözün mənası ilə bağlı izah verilmişdir. Bu ifadənin mənası “if anyone, at the prompting of the devil...”, “əgər kimsə şeytanın təhriki ilə...” deməkdir. [“Ivanhoe”, s. 428] [Skott Valter, s. 513]

Orijinal mətnə bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:

“But be it known to you, brave knights, that certain murderous caitiffs, casting behind them fear of God, and reverence of his church, and not regarding the bull of the holy see, *Si quis suadende Diabolo*.”

Tərcümədə: “İgid cəngavərlər, məlumunuz olsun ki, əlləri qana batmış bəzi insanlar Allah xofunu və kilsəyə hörməti unudaraq, müqəddəs papanın taxt-tacının əmrlərindən qorxmayaraq *Si quis suadende Diabolo*...”

Əgər ilk əvvəl tərcümə mətninə nəzər salasız olsanız, bizə elə gələ bilər ki, cümlədə bir natamamlıq var. Bu natamamlığı aradan qaldırmaq üçün mətnin

arxasında izahı verilən əcnəbi sözün mənasına baxmağa cəhd etdikdə isə, yenə də bir az əvvəlki natamamlığın tamamilən aradan qalxmadığına şahid olarıq. Lakin anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaq üçün orijinal mətndə bu cümlənin necə verildiyinə diqqət yetirsək, bizə aydın olar ki, əslində elə orijinal mətnin özündə də bu yarımçıqlıq və natamamlıq var və müəllif, bu natamamlığı və yarımçıqlığı əcnəbi sözün ifadə etdiyi məna ilə doldurmaq niyyətində olub.

Lakin problem o zaman yaranır ki, bu əcnəbi sözün ifadə etdiyi mənada “əgər” bağlayıcısının olması və bu bağlayıcının şərt budaq cümləsinin asılı tərəfini yaratması yenə də cümlənin tamamlanmasına mane olur.

Əcnəbi ifadəni şərt budaq cümləsinin asılı tərəfi kimi yox, müstəqil bir cümlə kimi təsəvvür etsək o zaman cümləni daha anlaşılıqlı etmək olar. Əgər bu cür etsək, həmin cümlənin sadəcə sonluğunu dəyişməyə gerek qalacaq:

“İgid cəngavərlər, məlumunuz olsun ki, əlləri qana batmış bəzi insanlar Allah xofunu və kilsəyə hörməti unudaraq, müqəddəs papanın taxt-tacının əmrlərindən qorxmayaraq şeytana uymuşlar...”

Əslində orijinal mətndə nəzərdə tutulan məna budur və əgər nəzərə alsaq ki, həmin dövrdə latın mənşəli dini ifadələr artıq qəlibləşmiş mənalara malik idi, o zaman bu fikrimizə daha da əmin oluruq. Tərcüməçinin tərcümə prosesində tutduğu mövqe isə orijinala kifayət qədər sadıq qalmaq olmuşdur. Əgər tərcüməçi, bizim qeyd etdiyimiz üslubdan yararlınsaydı, mətn daha anlaşılıqlı olardı. Əks halda, romanı tərcümədə oxuyan oxucu, bu cümləni tam anlamaqda çox çətinlik çəkəcəkdir.

20. *Genam meam dedi vapulatori*. Səhifə 281. Romanın orijinalında bu sözdən sonra heç bir izah və qeyd verilməmişdir.

Orijinalda: “*Genam meam dedi vapulatori* – I have given my cheek to the smiter,” said the Priest;” [“Ivanhoe”, s. 281]

Tərcümədə: “– *Genam meam dedi vapulatori* (yəni üzümü sənə şapalağın üçün hazır tuturam), – rahib dedi...” [Skott Valter, s.347]

Göründüyü kimi orijinaldan fərqli olaraq tərcümə mətnində mötərizədən istifadə edilmiş və mötərizə daxilində əcnəbi sözün izahı verilmişdir. Orijinal mətnə isə müəllif əcnəbin sözün izahını obrazın dilindən təqdim edərək, onu əcnəbi sözün izahı kimi göstərir. Yəni, fərq ondan ibarətdir ki, orijinal mətnin oxucusu əcnəbi sözün izahının da o sözü işlədən obraz tərəfindən verildiyini düşünə bilər, lakin romanı tərcümədə oxuyan oxucu mötərizə daxilində verilən sözlərin tərcüməçinin öz qeydi olduğunu və bu sözlərin həmin obraz tərəfindən səslənmədiyini sanır.

Bununla belə, hər iki halda, tərcüməçi əcnəbi sözü orijinal mətndəki ilə eyni mənə verəcək şəkildə tərcümə eləmiş və cümlənin “I have given my cheek to the smiter” qismini “yeni üzümü sənə şapalağın üçün hazır tuturam” şəklində çevirmişdir. Orijinal mətnə verilən bu hissə, əslində elə həmin əcnəbi sözün izahıdır ki, buna görə də müəllif, əlavə heç bir qeyd və izaha gerek duymamışdır.

Tərcümə mətnində də biz həmişə rast gəldiyimiz kimi əlavə qeyd və izaha rast gəlmirik. Bunun da səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimizlə eynidir: Tərcüməçi əcnəbi ifadənin mənasını birbaşa tərcümə edərək onu mötərizə daxilində qeyd etmişdir.

21. *manus imponere in servos Domini*. Səhifə 282. Bu sözlə bağlı romanın sonunda verilən qeydə əsasən öyrənirik ki, bu ifadənin mənası “to lay hands on the servants of the Lord” deməkdir. [“Ivanhoe”, s. 431]

Lakin tərcümə mətninə baxdıqda əlavə qeyd olaraq heç bir izahın verilmədiyini görəcəyik.

Orijinalda:

“– Know you, what it is, *manus imponere in servos Domini*?” [“Ivanhoe”, s. 282]

Tərcümədə: “Bilirsiniz, bu nə deməkdir? Bu, *manus imponere in servos Domini*, yəni Allahın xidmətçisinə əl qaldırmaq deməkdir.” [Skott Valter, s.349]

Hər iki varianta diqqətlə nəzər yetirdikdə və əcnəbi sözlərin tərcüməsi ilə bağlı tərcüməçinin daha əvvəl müracət etdiyi metodlara nəzər saldıqda görə bilərik ki, bu dəfə tərcüməçi fərqli şəkildə davranmışdır. Belə ki, orijinal mətndə biz ancaq əcnəbi ifadəni görürük, bu əcnəbi ifadənin izahı ilə bağlı mətn daxilində heç bir qeyd yoxdur. İzah yalnız mətn sonunda verilmişdir. Lakin tərcümə mətnində biz başqa şeyə şahid oluruq. Tərcüməçi bu dəfə əcnəbi söz ilə bərabər onun yanında və mötərizə daxilində əcnəbi sözün ifadə etdiyi mənanı da vermişdir. Halbuki əvvəl rast gəldiyimiz əcnəbi sözlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi demək olar ki, bütün hallarda qeydlə müşayiət olunmuş əcnəbi sözü elə tərcümədə də qeydlə yanaşı vermişdir. Lakin bu məqamda tərcüməçi mətn sonunda heç bir qeyd qoymamış, həmin qeydi mötərizə daxilindəki izahla əvəzləmişdir.

22. *excommunicabo vos*. Səhifə 282. Qeydlə müşayiət olunan bu əcnəbi ifadənin izahı ilə bağlı aşağıdakı cümləyə rast gəlirik:

“I shall excommunicate you” [“Ivanhoe”, s. 431]

Tərcümə mətnində isə əlavə qeydlə rastlaşırıq. Çünki bu sözün tərcüməsi zamanı da tərcüməçi yuxarıdakı sözü tərcümə edərkən yararlandığı metoddan yararlanaraq əlavə qeyd verməmiş, sözün izahını birbaşa mətnə daxil edərək “yəni” bağlayıcısı ilə oxucuya təqdim etmişdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, belə olduğu təqdirdə oxucu, digər üslubla tərcümə edilən əcnəbi sözləri anlamaq üçün çəkdiyi çətinliklərdən nisbətən uzaq olacaq. Belə ki, həmin əcnəbi sözü anlamaq üçün əlavə olaraq kitabın sonundakı izaha baxmaq məcburiyyətində qalmayacaq.

Orijinalda bu ifadənin hansı cümlədə verildiyinə baxaq:

“Another in my place would have been at his *excommunicabo vos*,” [“Ivanhoe”, s. 282]

Tərcümədə:

“Mənim yerimdə kim olsaydı, sizin hamınızı *excommunicabo vos*, yəni kilsədən, dindən xaric edərdi...” [Skott Valter, s. 349]

Oxucu nəzəri ilə baxdıqda, bu cümlənin tərcüməsinin kifayət qədər anlaşılıqlı və məqsədəuyğun olduğunu görəcəyik. İlk baxışdan əcnəbi sözün sintaktik uyğunluğu pozduğunu hiss etsək də, bu sözün izahını oxuduqdan sonra cümlə anlaşılıqlı olur. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçi burda da əvvəlki dəfələrdən fərqli olaraq orijinaldakı kimi əcnəbi sözü qeydlə bir yerdə verməmişdir. Bu əcnəbi sözün tərcüməsi zamanı, tərcüməçi əcnəbi sözün mənasını mətn daxilində vermişdir.

23. *nebulo quidam*. Səhifə 282. İfadənin mənası mətn sonundakı qeyddə izah edilmişdir: A man of nothing. ["Ivanhoe", s. 431]

Orijinalda:

"Here is a profane and drunken minstrel , called Allan-a-Dale – *nebulo quidam* – who has menaced me with corporal punishment" ["Ivanhoe", s. 282]

Tərcümədə:

"Orada bir murdar, sərxoş Allan-Deyl adlı bir menestrel vardı, *nebulo quidam*, yəni, dəladuz məni döyməklə, öldürməklə hədələdi..." [Skott Valter, s.350]

Bu məqamı qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə mətnində yenə də əcnəbi sözlə bağlı əlavə bir qeyd verilməmişdir. Çünki əvvəlki əcnəbi sözlərdən fərqli olaraq tərcüməçi bu sözün də ifadə etdiyi mənanı birbaşa mətnin içinə daxil etmişdir. "*Nebulo quidam*" ifadəsinin "a man of nothing" olduğunu nəzər aldıqda, tərcümə mətnində bu əcnəbi ifadədən sonra işlənən "yəni, dəladuz" hissəsinin həmin əcnəbi sözün adekvat qarşılığı olduğunu deyə bilərik.

Tərcüməçi əksər hallarda etdiyi kimi, bu əcnəbi ifadənin izahını mətn daxilində deyil, mətnin sonunda da verə bilərdi. Lakin belə etməklə mətnin oxunaqlılığına xələl gətirməmiş və hədəf dilin oxucusu üçün romanı daha anlaşılın etmişdir.

24. *Deus faciat salvam benignitatem vestram*. Səhifə 283. Mətn sonundakı izaha əsasən bu ifadənin latın dilindən tərcümədə mənasının "God save your

reverence” olduğunu görürük.[“Ivanhoe”, s. 431] Tərcümə mətnindəki qeyddə də oxşar izaha rast gəlirik: “Allah sizi hifz eləsin, günahınızdan keçsin.” [Skott Valter, s.514]

Lakin orijinal və tərcümə mətnlərinin özlərinə baxdıqda, bir çox başqa ifadələrdən fərqli olaraq bu ifadələrlə bağlı mətn daxilində nə müəllif, nə də tərcüməçi tərəfindən izahedici cümləyə rast gəlməyəcəyik. Orijinal mətndə bu əcnəbi ifadənin yer aldığı cümlə aşağıdakı kimidir:

“Holy father, said he *Deus faciat salvam benignitatem vestram* – you are welcome to the greenwood.” [“Ivanhoe”, s. 283]

Tərcümədə:“Müqəddəs ata, *deus faciat salvam benignitatem vestram* – bu yaşıl meşəyə xoş gəlmisiniz!” [“Ivanhoe”, s. 282] Göründüyü kimi, orijinal və tərcümə mətnlərindəki əcnəbi sözlər olduğu kimi bir-birinin əksini tapmaqdadır. Tərcüməçi bu əcnəbi ifadəni birbaşa tərcümə edib, mətnə daxil etmək haqqında düşünməmişdir. Orijinal mətndə müəllifin əcnəbi ifadəyə qarşı göstərdiyi mövqeni tərcümə mətnində tərcüməçi tərəfindən göstərildiyinə şahid oluruq.

25. *Facite vobis amicos de Mammonne iniquitatis*. Orijinal mətndə bu ifadə ilə bağlı mətnsonu izaha rast gəlirik, tərcümə mətnində belə bir qeydin yer almadığını görürük. Bu isə onunla bağlıdır ki, orijinal mətnin sonunda verilən izah əslində, ifadənin mənasını əks etdirmək baxımından heç bir əhəmiyyətə malik deyil. Mətn sonunda verilən bu qeyddə biz yalnız bu ifadənin hansı mənbədən iqtibas olduğunu görürük: Luke 16:9. [“Ivanhoe”, s. 431]

Bu səbəbdən tərcüməçi mətn sonunda verilən bu qeydi tərcümə etməyə gərək duymamış və bu ifadənin mənasını mətn daxilində obrazın digər ifadələri ilə izah etməyə çalışmışdır. Qeyd edək ki, orijinal mətndə də müəllif bu üslubdan yararlanmış və obrazın özü tərəfindən əcnəbi ifadənin izahını vermişdir.

Orijinalda: “...and therefore, Sir Prior *facite vobis amicos de Mammonne iniquitatis* – make yourselves friends of the Mammon of unrighteousness, for no other friendship is like to serve your turn.” [“Ivanhoe”, s. 283]

Tərcümədə: “Buna görə də, cənab prior, *facite vobis amicos de Mammonne iniquitatis*, yəni Mamonların qanunsuzluqları ilə barış, yoxsa heç bir dostluq sənə kömək edə bilməz, – rahib cavab verdi.” [Skott Valter, s. 351]

Həm orijinal mətnədə, həm də tərcümə mətnində əcnəbi ifadədən sonra işlənən ifadələr bu əcnəbi ifadənin izahı funksiyasını daşıyır. “Make yourselves friends of the Mammon of unrighteousness” – “yəni Mamonların qanunsuzluqları ilə barış”. Burada nəzərə çatdırılmalı bir məqam isə ondan ibarətdir ki, orijinal mətnədə müəllif dost sözünü (friend) iki dəfə işlətməklə təkrir yaratmaq istəmişdir. Tərcümə mətnində tərcüməçi buna gərək duymamışdır. Əgər orijinaldakı bu xüsusiyyətə xüsusi diqqət yetirsək, o zaman bu cümlələri belə də tərcümə etmək olardı:

“Buna görə də, cənab prior, *facite vobis amicos de Mammonne iniquitatis*, yəni çalış ki, Mamonların qanunsuzluqları ilə dost olasan, yoxsa başqa heç bir dostluq sənə kömək edə bilməz, – rahib cavab verdi.”

Burada obraz bildirmək istəyir ki, “sənin üçün ən yaxşı çıxış yolu Mamonların qanunsuzluqları ilə dost olmaqdır, başqa dostluq sənə kömək etməz”.

“Mamonların qanunsuzluqları ilə dost olmaq” yaxud “Make yourselves friends of the Mammon of unrighteousness” ifadəsi əslində müəyyən qədər məcazi mənə daşıyır və müəllif bu ifadələrlə tərcümə variantında rast gəldiyimiz cümləni bizə çatdırmaq istəyir:

“Mamonların qanunsuzluqları ilə barış”

26. *Propter necessitatem, et ad frigus depellendum*. Səhifə 284. Orijinal mətnin sonunda yer alan qeydə əsasən, bu ifadənin “from necessity, and to drive out the cold” mənasını verdiyini görə bilirik. [“Ivanhoe”, s. 432]

Tərcümə mətnindəki izah da eyni mənanı əks etdirir: “Zərurət yarandıqda və soyuqdan qorunmaq üçün” [Skott Valter, s. 514]

Orijinal mətnədə bu əcnəbi ifadənin işləndiyi cümləyə nəzər yetirək:

“Hear the infidel dog!” said the churchman; ‘he jangles as if our holy community did come under debts for the wines we have license to drink, *propter necessitatem, et ad frigus depellendum.*” [“Ivanhoe”, s. 284]

Tərcümədə:“– Qulaq as mənə, dinsiz it! – Aymer çımxırdı. – elə danışır, guya, bizim müqəddəs monaxlar o qədər şərab içirlər, onun borcunu verə bilmirik, onu bilin ki, bizə içməyə icazə verilir, *propter necessitatem, et ad frigus depellendum.*” [Skott Valter, s. 352]

Tərcümə və orijinal mətnlərə diqqətlə nəzər yetirdikdə, əksər hallarda olduğu kimi tərcüməçinin əcnəbi sözün izahına xüsusi müdaxilə etmədən onu tərcümədə olduğu kimi verdiyini görürük. Bu, onunla bağlıdır ki, müəllif orijinal mətnə bu əcnəbi sözlə bağlı mətn daxili və obraz dilindən deyilən hansısa izaha yer verməmişdir. Tərcüməçi də eyni üsluba sadıq qalaraq bu əcnəbi sözün izahını yalnız mətn sonunda verməklə kifayətlənmişdir.

27. *Latro famosus*. Səhifə 286. Romanın orijinalında bu əcnəbi ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:“None but *latro famosus* – the interpretation whereof,’ said the Prior, ‘ will I give at some other time...” [“Ivanhoe”, s.286]

Tərcümədə:“– Xristian keşişini xaç suyuna salınmamış yəhudi ilə bir tərəziyə qoymaq əsl *latro famosus*–dur, mənasını vaxtı, məqamı gələndə izah edərim.” [Skott Valter, s. 354]

Romanın orijinalında bu sözlə bağlı izah “*latro famosus*”ifadəsinin“a celebrated robber” olduğunu bildirir. [“Ivanhoe”, s. 432]

Tərcümə mətninin sonunda verilən izah da oxşar mənanı əks etdirir: “əsl quldur” [Skott Valter, s.514]

Tərcüməçi bu əcnəbi ifadənin izahı ilə bağlı əksər məqamlarda olduğu kimi burda da sadəcə qeydin köməyindən yararlanmışdır. Diqqətlə nəzər yetirdikdə onu da görürük ki, tərcümə mətnində *latro famosus* ifadəsindən sonra “–dur” şəkilçisinin işlənməsi cümlədə müəyyən nasazlıq yaratmışdır. Lakin tərcüməçi orijinala sadıq qalmaq baxımından üzərinə düşən vəzifəni doğru yerinə yetirmək

üçün ifadəni hədəf dildə olduğu kimi saxlamış və hədəf dilin oxucusu üçün bu ifadənin izahını mətnin sonunda vermişdir.

28. *Verbum Domini projecerunt, et sapientia est mulla in eis.*

29. *Propterea dabo mulieres eorum exteris.*

30. *Et thesaurus eorum haeredibus alienis.*

Bu üç ifadənin üçü də mətnin eyni abzasında yer almışdır. Bu ifadələrin hər biri ilə bağlı müəllif tərəfindən ayrıca izahedici qeyd verilməmişdir. Bunun səbəbi odur ki, bəzi hallarda olduğu kimi, bu əcnəbi ifadələrin də izahı obrazın özü tərəfindən mətndə verilmişdir. Mətnə əsasən, bizə məlum olur ki, bu ifadələr müqəddəs kitablardan götürülmüşdür:

“...for what saith holy writ, *verbum Domini projecerunt, et sapientia est mulla in eis* – they have cast forth the word of the Lord, and there is no wisdom in them; *propterea dabo mulieres eorum exteris* – I will give their women to strangers, that is to the Templar, as in the present matter; *et thesaurus eorum haeredibus alienis*, and their treasures to others – as in the present case to these honest gentlemen.” [“Ivanhoe”, s.288]

“ Müqəddəs kitabda deyilir ki, *Verbum Domini projecerunt, et sapientia est mulla in eis*, yəni onlar Allahın sözündən çıxdılar, onlarda müdriklik yoxdur;

Propterea dabo mulieres eorum exteris, yəni onların qadınlarını yadlara verərəm, yəni məbəd ordeni cəngavərlərinə, indiki kimi; *et thesaurus eorum haeredibus alienis*, yəni xəzinələrini başqalarına, indiki kimi bu təmiz, düz insanlara.” [Skott Valter, s.357]

Tərcüməçi hər əcnəbi ifadədən sonra onun izahını vermişdir. Yəni, müəllif əcnəbi ifadələrdən sonra obrazın dilindən bu izahları mətnə əlavə etdikcə tərcüməçi də obrazların dediyi o izahları olduğu kimi tərcümə etmişdir.

31. *inter res sacres.* Səhifə 291. Orijinalda bu ifadə aşağıdakı cümlədə yer almışdır:

“These things are *inter res sacres*, and I wot not what judgement might ensue were they to be handled by laical hands.” [“Ivanhoe”, s. 291]

Tərcümədə:

“Bütün bu əşyalar *inter res sacres*-dir, yəni müqəddəs əşyalar sırasına daxildir, siz qeyri-möminlər əllərinizlə onlara toxunduğunuz üçün heç bilmirəm Allahın hansı bəlasına gələcəksiniz.”

Orijinal mətnədə bu sözlə bağlı izaha rast gəlirik: among the sacred objects.[“Ivanhoe”, s. 432]

Tərcümə mətnində müəllif heç bir izaha yol verməmişdir. Bunun əvəzinə bu əcnəbi sözlərin izahını mətnə daxil etmişdir.

32. *Lapides pro pane condonantes iis*. Səhifə 291. Orijinalda: “...and endanger the souls of those who take counsel at their heads; *lapides pro pane condonantes iis*, giving them stones instead of bread as the Vulgate hath it.” [“Ivanhoe”, s. 291]

Tərcümədə: “... rahib adını götürüb dini, ibadəti təhqir edirsən: *lapides pro pane condonantes iis*, yəni müqəddəs kitabda deyildiyi kimi, insanlar səndən yemək istəyəndə sən onlara çörək əvəzinə daş verirsən.” [Skott Valter, s.361]

Əcnəbi ifadənin izahı cümlə daxilində, obrazın dili ilə verilmişdir. Tərcüməçi də bu üslubdan yararlanaraq, əlavə qeyd yazmamış, yalnız mətn daxilində əcnəbi ifadənin mənasını əks etdirmişdir.

33. *Ossa ejus perfingam*. Orijinalda: “*Ossa ejus perfingam*, I will break your bones...”. Tərcümədə: “*Ossa ejus perfingam* – yəni sənin sümüklərini qıraram.”

Göründüyü kimi bu əcnəbi ifadə ilə də bağlı heç bir xüsusi qeyd yazılmamışdır. Əcnəbi ifadənin mənası həm orijinalda, həm də tərcümədə mətn daxilində verilmişdir.

34. *Ut leo semper feriat*. Səhifə 305. Bu ifadənin verdiyi məna həm original mətnədə, həm də tərcümə mətnində qeydlə izah edilmişdir. Romanın orijinalındakı izaha görə bu ifadənin mənası “şir həmişə öldürülməlidir” deməkdir...

(that the lion must always be struck down) [“Ivanhoe”, s. 435] Tərcümə mətnindəki izah da bundan fərqli deyil: “Şiri həmişə məhv etmək lazımdır” [Skott Valter, s.516]

Bu ifadələrin romanın orijinalında və tərcümə variantında nə cür işlədildiyinə nəzər yetirək. Orijinalda: “...I met with him – even as blessed Saint Bernard hath prescribed to us in the forty-fifth capital of our rule, *Ut leo semper feriat.*” [“Ivanhoe”, s. 305]

Tərcümədə: “...Müqəddəs Bernardın bizə tövsiyə etdiyi kimi, bir cəngavər, bir din xadimi kimi, şikarını ovlamağa gedən nəriləyən bir şirtək belələrinə harda rast gəlmişəmsə, hər yerdə məhv etmişəm. *Ut leo semper feriat.*” [Skott Valter, s.378]

Tərcüməçi əcnəbi ifadəni olduğu kimi saxlamışdır və heç bir dəyişikliyə yol verməmişdir. Orijinalda bu ifadənin qeydlə müşayiət edilməsi tərcümədə də əksini tapmışdır. Və bu qeydlərə görə tərcüməçi əcnəbi sözün izahını mətnin içində daxil etməmişdir. Bu ifadənin orijinalda yerinə yetirdiyi üslubi funksiya isə ondan ibarətdir ki, müəllif bu ifadəni obrazın dilindən verməklə onun bildirmək istədiyi fikri daha da qüvvətləndirmişdir. Bundan əlavə, orijinal mətnin sonunda da qeyd edildiyi kimi, müəllifin özü, yəni Valter Skott, bu frazanın Sistersian ordeninin nizamnaməsində müxtəlif formalarla, dəfələrlə hər fəsildə təkrar edildiyini və nizamnamədə sanki siqnal rolunu oynadığını bildirir.

35. *Ut omnium mulieram fugiantur oscula.* Səhifə 306. Bu ifadənin mənası həm orijinal mətnin, həm də tərcümə mətninin sonundakı qeydlərdə izah edilmişdir. Və bu qeydlərə əsasən, latın dilindən alınan bu ifadənin “that the kisses of all women are to be avoided” mənasını verdiyini görürük. [“Ivanhoe”, s. 435] Tərcümə mətnində də bu ifadə eyni mənə ilə qeydlərdə izah edilmişdir: Qadınlardan öpüşəndən yayınmaq lazımdır. [Skott Valter, s.516]

Orijinal mətndə bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir: “...we are prohibited from offering, even to our sisters and our mothers, the kiss of affection – *ut omnium mulieram fugiantur oscula.*” [“Ivanhoe”, s. 306]

Tərcümədə: “...nizamnaməmizin son bəndi bizə hətta anamızı, doğma bacımızı belə öpməyi qadağan edir – *ut omnium mulieram fugiantur oscula*” [Skott Valter, s.379]

Bir çox hallarda olduğu kimi tərcüməçi bu məqamda da orijinaldakı ifadəni olduğu kimi saxlamış və əcnəbi ifadənin bildirdiyi mənanı qeyddə vermişdir. Bu əcnəbi ifadənin üslubi funksiyası ondan ibarətdir ki, müəllif bu ifadəni mətnə daxil etməklə obrazın dilindən deyilən sözləri daha da qüvvətləndirir.

36. *De lectione literarum.* Səhifə 309. Bu əcnəbi ifadənin tərcümə və orijinal mətnlərdə nə cür əks tapdığına baxsaq, aydın olar ki, tərcüməçi bu ifadənin də tərcüməsinə bir çox hallarda olduğu kimi eyni üslubla yanaşmış, yəni orijinalda olan ifadəni tərcümə mətnində eyni cür əks etdirmiş, romanı hədəf dildə oxuyan oxucu üçün anlaşılıq etməkdən ötrü isə ifadənin mənasını mətn sonundakı qeyddə vermişdir. Mətn sonunda verilən qeydlərə əsasən ifadənin bildirdiyi məna “məktublarnın oxunmasına dair” deməkdir. Əcnəbi ifadənin yerinə yetirdiyi üslubi funksiya və hədəf dilə tərcümə yolları, demək olar ki, yuxarıda izahını verdiyimiz əcnəbi sözlərlə eynilik təşkil edir:

Orijinalda: “Is it not written in the forty-second capital, *De lectione literarum* that a Templar shall not receive a letter...” [“Ivanhoe”, s. 309]

“Məgər *De lectione Literarum*–un ikinci fəslində yazılmayıbmı ki, templiar grossmeysterdən icazə almadan atasından belə məktub ala bilməz...” [Skott Valter, s.383]

37-41. *Invenientur vigilantes.* Səhifə 310. İfadənin mənası “they will be found watchful” deməkdir. [“Ivanhoe”, s. 435] Tərcümə mətninin sonundakı qeyddə isə belə yazılmışdır: Ayıq olun![11, s.516] Tərcümə mətnində bu əcnəbi sözün saxlanıldığına şahid oluruq. Əksər əcnəbi sözlərdə olduğu kimi tərcüməçi bu

sözü də olduğu kimi tərcümə mətninə daxil edib mənanı oxucuya qeydlə izah etmişdir. Eyni üslub 310-311-ci səhifədə işlənən digər əcnəbi sözlərin tərcüməsində də təkrar edilir: 38. *Vinum laetificiat cor hominis*; (şərab insanı şənəndirir) 39. *Rex delectabitur pulchritudine tua*. (çar bu gözəllikdən həzz alır) 40. *Semper percutiatur leo vorans*. (Qoy insanları yeyən şir həmişə özü yem olsun) 41. *Postscriptum*. Bu əcnəbi sözlə bağlı nə tərcümə, nə də orijinal mətnə izah verilməmişdir. Tərcüməçi bu əcnəbi ifadəni müəllifin işlətdiyi şəkildə tərcümə mətninə daxil etmişdir. İfadənin mənası isə “yazdıqdan sonra” deməkdir. [24]

42. *De commilitonibus Templi in sancta civitate, qui cum miserimis mulieribus versantur, propter oblectationem carnis*. Səhifə 313. Bu ifadə əsərdə obrazın dilindən xüsusi bir fəslin adı kimi təqdim edilir: “De görün bizim müqəddəs nizamnamənin *De commilitonibus Templi in sancta civitate, qui cum miserimis mulieribus versantur, propter oblectationem carnis* fəslini bilirsinizmi?” [Skott Valter, s.387]

Romanın orijinalına nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, tərcüməçi, ifadəni olduğu kimi saxlamış və müəllif kimi qeydə də yer vermişdir: “Speak and say, knowest thou the capital of our rule, *De commilitonibus Templi in sancta civitate, qui cum miserimis mulieribus versantur, propter oblectationem carnis*?” [“Ivanhoe”, s.313] Qeydlərə əsasən, bu ifadənin nə mənanı gəldiyini oxuyuruq:

“Ordenimizin cəngavərlərinin müqəddəs şəhərdə öz ehtiraslarını söndürmək üçün ən pozğun qadınlarla əlaqədə olduğuna dair fəslə.” [Skott Valter, s.517]

43-44. *Venite exultemus Domino* (Gəlin Allaha dua edək) Səhifə 320; *Semper leo percutiatur*. (Qoy şir məhv olsun) səhifə 321. Bu əcnəbi ifadələr tərcümə mətnində olduğu kimi əks tapmış və tərcüməçi tərəfindən oxşar qaydalarda transformasiya edilmişdir.

45-50. *Auferte malum ex vobis; Quod nullus juxta propriam voluntatem incedat; Ut fratres non participant cum excommunicatis; Ut fratres non conversentur cum extraneis mulieribus; Ut fugiantur oscula; De osculis fugiendis*.

Orijinal mətnin 323-cü səhifəsində işlənən bu ifadələrin hamısı əlavə qeyd və izahlarla müşayiət edilmişdir. Lakin tərcüməçi hər zamankından fərqli olaraq bu ifadələri mətnə daxil edib daha sonra onları qeydlə izah etmək yolunu tutmamışdır. Tərcüməçi hər əcnəbi sözdən sonra, “yəni” bağlayıcısı vasitəsi ilə bu ifadələrin izahını birbaşa tərcümə mətninə əlavə etmişdir. Bununla da, tərcüməçi, əslində oxucunun romanı daha rahat oxumasına şərait yaratmışdır və əcnəbi ifadələrin mənasını öyrənməkdən ötrü oxucunun tez-tez mətn sonundakı qeydlərə baxmasına gərək qalmamışdır:

“*Auferte malum ex vobis*, yəni iblisi aranızdan çıxarmaq lazımdır; *Quod nullus juxta propriam voluntatem incedat*, Yəni heç kəs özbaşına hərəkət etməmişdir; *Ut fratres non participant cum excommunicatis*, yəni kilsədən üz döndərmiş bir şəxslə intim əlaqəyə girmişdir; *Ut fratres non conversentur cum extraneis mulieribus*, yəni cəngavər qardaşlarımız yad ölkənin qadınları ilə ünsiyyətə girməməlidirlər.” [Skott Valter, s.399]

51. *Fructus temporum*. Səhifə 352. Əksər əcnəbi ifadələrin tərcüməsindən fərqli olaraq tərcüməçi bu əcnəbi ifadəni olduğu kimi saxlamamış və birbaşa onun mənasını tərcümə etmişdir. [“Ivanhoe”, s. 438]

52-53. *Fiat voluntas tua*. Səhifə 395. “thy will be done” ; *quare fremuerunt Gentes*. “why do the heathen rage”. Tərcüməçi bu əcnəbi ifadələri də olduğu kimi saxlayaraq, mətn sonunda onların mənası ilə bağlı qeyd yazmışdır. (yerinə yetəcək; bu dinsizlər niyə belə əsəbiləşiblər) [Skott Valter, s.518]

2.2. Fransız mənşəli söz və ifadələr.

1. *Mortier*. Səhifə 12. Orta əsrlər Fransasında yüksək vəzifəsi olan adamların geyindiği papaq fransız dilində “mortier” sözü ilə ifadə edilirdi. Bu söz “Oxford Dictionaries” lüğətində [18] aşağıdakı şəkildə izah edilir: In France: a cap worn by various officials as an emblem of high office.

Əsərin orijinalında bu sözün nə cür işlədildiyinə diqqət yetirək: “His head was covered with a scarlet cap, faced with fur – of that kind which the French call mortar, from its resemblance to the shape of an inverted mortar”

Haqqında danışılan sözün tərcümədə [Skott Valter] nə cür verildiyinə diqqət yetirək: “Başında üstünə xəz çəkilməmiş qırmızı rəngli papaq vardı, ağzı üstə çevrilmiş həvəngə oxşadığından fransızlar ona mortar (həvəng) deyirdilər”

Göründüyü kimi burada tərcüməçi “mortar” sözünü olduğu kimi saxlamış, lakin bununla kifayətlənməyərək mötərizə daxilində o sözün mənasını da “həvəng” sözü ilə qeyd etmişdir.

Məlum məsələdir ki, hər hansı bir mətnin tərcüməsi zamanı tərcüməçi oxucuya hədəf dildə təqdim etdiyi mətnin tam olaraq anlaşılması üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Məxəz dildə xüsusi mənalar kəsb edən və hər hansı bir mədəniyyətin özünəməxsus termini sayılan bəzi sözləri hədəf dilin daşıyıcılarına çatdırarkən tərcüməçi izahlara yol verir, bəzi məqamlarda qeydlər edir. “Qeydlər tərcümədə yardımçı vasitə yolunda” adlı məqaləsində Dos. Fialə Abdullayeva bu cür qeydləri təsnif edərkən yazır: “Qeyd və ya şərhləri müxtəlif aspektdən təsnif etmək mümkündür. Məsələn, onları mətnə münasibətdə tutduqları yerə görə mətn daxilində yerləşdirilmiş (embedded), səhifənin sonunda (footnote) və mətnin sonunda gələn (endnote) deyə növlərə ayırmaq olar. Bu mövqelərin hər birinin öz üstünlüyü və zəif cəhətləri var. Məsələn, qeydlər mətn daxilində verildikdə oxucu diqqətini sətrdən ayırmadan mütaliəsini davam etdirmək imkanı qazanır, halbuki bu zaman mətn əlavələr hesabına xeyli şişirdilmiş ola bilər.” [3]

Göründüyü kimi “Ayvənhəu” romanının tərcüməçisi Prof. Qılıncxan Bayramov “mortar” sözünün tərcüməsi zamanı Dos. Fialə Abdullayevanın məqaləsində göstərilən “embedded”, yəni mətndaxili üsuldən istifadə etmişdir. Tərcüməçinin bu sözü ayrıca olaraq mötərizə daxilində qeyd etməsinin səbəbi oxucuya “mortar” sözünün mənasını çatdırmaq istəyi olmuşdur.

Orijinal mətndə isə müəllifin bu kəlməni istifadə etməkdə məqsədi təsvir etdiyi məqamı daha aydın çatdırmaqdır.

4. *Cri de guerre*. Səhifə 39. İfadənin hərfi tərcümədə mənası “müharibə harayı” deməkdir. Orijinalda bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir [“Ivanhoe”, s. 39]:

“... and the field of Northallerton, upon the day of the Holy Standard, could tell whether the Saxon war-cry was not heard as far within the ranks of the Scottish host as the *cri de guerre* of the boldest Norman baron.”

Cümlənin tərcüməçi tərəfindən nə cür çevrildiyinə baxaq:

“... onda biz Nortallerton hərbi meydanında müqəddəs bayraq günündə döyüşəndə saksların nərəsi şotland cəngavərləri sırasında ən cəsur norman baronlarının *cri de guerre*-sindən (hayqırtısından) heç də pis səslənmirdi.”

Müxtəlif qonşu dillərin bir-birinə ciddi təsir göstərdiyi zamanlarda qələmə alınan bu romanda ara-sıra rast gəlinəndə kimi bu cümlədə də rast gəlinən fransızca ifadəni işlətməkdə müəllifin məqsədi dövrün müharibə ifadələrini və belə demək mümkünsə, terminlərini daha aydın və canlı göstərməkdir.

Göründüyü kimi orijinal mətndə bu ifadənin yer aldığı cümlədə eyni mənaya malik olan başqa ifadə də (war-cry) ingiliscə işlədilmişdir. Tərcümədə bu ifadənin nə cür yer aldığı da yuxarıdakı cümlədə görmək mümkündür. Tərcüməçi burada *cri de guerre* ifadəsini olduğu kimi saxlamışdır, lakin bununla kifayətlənməyərək həmin ifadənin mötərizə daxilində mənasını da əks etdirmişdir. Burada izah vermək üçün tərcüməçi aşağıda, yaxud mətnin sonunda da qeydləri göstərə bilərdi. Lakin tərcüməçi ifadənin mənasını sadəcə onun qarşısında mötərizə açmaqla vermişdir. Və maraqlısı odur ki, tərcüməçi bu məqamda ifadənin bütöv anlamını qısaltdaraq yalnız “hayqırtı” kəlməsindən yararlanmışdır.

3. *En croupe*. Səhifə 51. “*Croupe*” sözü fransız-ingilis dili lüğətlərində (ədəb) “rump” mənasını verir ki, bu da bizim türkcəmizdə “arxa, dal tərəf” anlamına gəlir və daha çox heyvanlara münasibətdə işlədilir. Orijinal mətndə bu

sözün hansı şəkildə işlədildiyini bilməyimiz üçün cümləyə nəzər yetirək [“Ivanhoe”, s. 51]:

“Then getting upon the animal with more alacrity and haste than could have been anticipated from his years, he lost no time in so disposing of the skirts of his gabardine as to conceal completely from observation the burden which he had thus deposited *en croupe*”

Tərcümədə [Skott Valter, s.67]:

“Sonra isə yaşına uyğun olmayan bir cəldliklə və tələsə-tələsə qatıra minib əbasının ətkələrini elə düzəltdi ki, palanın altındakı torba görünməsin.”

Bu cümlədə əksini tapan məzmunu daha dərindən dərk etməyimiz üçün, şübhəsiz ki, təxəyyülümüzü işə salıb mənzərəni gözlərimiz önündə canlandırmağa cəhd etməliyik. Belə olduğu təqdirdə bizə aydın olur ki, tərcüməçi də əsasən təsviri tutmağa çalışmış və o səbəbdən cümləni sözbəsöz və ya hərfi tərcümə etməmiş, orijinalda oxucuya çatdırılan mənzərəni sadəcə olaraq hədəf dildə hədəf dil oxucularına ilətməyə çalışmışdır. Bu səbəbdən də, orijinalda əksini tapan “completely” sözü ilə yanaşı haqqında danışdığımız “*en croupe*” sözü də tərcümədə eynilə göstərilməmişdir. Lakin cümlənin əsas məzmunu və mənzərəsi oxucuya çatdırılmışdır.

4. *La Royne de las Baulte et des Amours*. Səhifə 59. Bu ifadə ilə bağlı nə orijinal mətndə, nə də tərcümə mətnində əlavə bir qeyd və ya izahat verilməmişdir. Orijinal mətndə bu ifadənin yer aldığı cümləni [“Ivanhoe”, s. 59] təqdim edirik:

“Among pennons and flags bearing wounded hearts, burning hearts, bleeding hearts, bows and quivers, and all the commonplace emblems of the triumphs of Cupid, a blazoned inscription informed the spectators, that this seat of honor was designed for “*La Royne de las Baulte et des Amours*”

Tərcümədə [Skott Valter, s.78]:

“Taxtın ətrafında asılmış bayraq və tuğların üzərində məhəbbət allahı Kupidonun çaldığı zəfərləri əks etdirən yaralanmış ürək, yanan ürək, qan

damcılayan ürək, ox-yay və digər geniş yayılmış rəmzlər həkk olunmuşdu. Daha bərbəzəkli bir yazı (“*La Royne de las Baulte et des Amours*”) tamaşaçılara xəbər verirdi ki, bu fəxri yer gözəllik və məhəbbət kraliçası üçündür, ancaq bu xoşbəxt gözəlin kim olacağı isə hələ məlum deyildi.”

Göründüyü kimi tərcüməçi orijinal mətnin məzmununu çatdırarkən burda işlənmiş əcnəbi sözü yuxarıdakı sözlərdən daha fərqli bir şəkildə təsnif etmişdir. Belə ki, tərcüməçi o ifadənin bildirdiyi mənanı tərcümədə əks etdirmiş və daha sonra mötərizə içində həmin ifadəni işləndiyi əcnəbi dildə qeyd etmişdir. Tərcüməçi burda həmin ifadəni olduğu kimi saxlaya bilə və mənasını mötərizədə yazsa da bilərdi. Yaxud həmin ifadəni olduğu kimi saxladıqdan sonra izahını qeyd kimi ya səhifənin, ya da mətnin sonuna əlavə edə bilərdi. Lakin tərcüməçi bu yollardan heç birini istifadə etməmiş, sadəcə olaraq sözün mənasını və mötərizə içində ifadənin orijinalını qeyd etmişdir.

5. *Gare le Corbeau*. Səhifə 74. Bu ifadənin izahı üçün orijinal mətnin sonundakı qeyddə belə bir cümlə verilmişdir:

“*Gare le Corbeau* French= “beware the crow” ”

Orijinal mətndə bu ifadənin yer aldığı cümləyə nəzər yetirək [“Ivanhoe”, s.74]:

“ Bois-Guilbert’s new shield bore a raven in full flight, holding in its claws a skull, and bearing the motto, *Gare le Corbeau*.”

Tərcümədə [Skott Valter, s. 95]:

“Baugilberin yeni qalxanının üstündə uçan bir qarğa həkk olunmuşdu, calnaqlarında bir kəllə, onun da altında belə bir yazı vardı: *Gare le Corbeau*, yəni özünüzü qarğalardan qoruyun.”

Orijinal mətndə *Gare le Corbeau* ifadəsi işləndikdən sonra mətn daxilində ona heç bir izah verilməmişdir, yalnız mətnin sonundakı qeydlərdə bu ifadənin mənası aydınlaşdırılmışdır. Lakin tərcümədə tərcüməçi yenə də oxucunu başqa

ünvana göndərmək istəməmiş və ifadənin mənasını cümlənin daxilinə əlavə edərək mənanı birbaşa ifadə etmişdir.

6. *Outrecuidance*. Səhifə 84. Fransız dilindən tərcümə edildiyi zaman “utanmazlıq, həyasızlıq” anlamını verən bu sözün izahına orijinal mətnin sonunda da rast gəlirik [“Ivanhoe”, s. 417]:

“*Outrecuidance* – presumption, insolence”

Qeyddə sinonim kimi verilən bu iki sözün mənasını “The new Oxford Dictionary of English” lüğəti də eyni məzmunla izah edir.

Orijinal mətndə bu ifadənin hansı formada işlədildiyinə baxaq:

‘It is full time,’ said De Bracy, ‘that the *outrecuidance* of these peasants should be restrained by some striking examples’

Tərcümədə [Skott Valter, s.106]:

“ – Bu kəndlilərin həyasızlığına son qoymağın vaxtı çoxdan çatıb, onlara gerek ibrət dərsi verilsin, – de Brasi ona dəstək verdi.”

Göründüyü kimi sözün ifadə etdiyi mənanı tərcümə edərkən tərcüməçi fransız sözünü olduğu kimi verməmiş və onun ifadə etdiyi mənanı tərcümə etmişdir. Bu isə ən doğru variantdır. Çünki tərcümə zamanı tərcüməçi bu ifadəni fransızca olduğu kimi versəydi, hədəf dilin oxucusu üçün həmin sözün mənasını ayrıca izah etməli olacaqdı. Təbii ki, belə bir variant da mümkün idi. Lakin nəzərə alsaq ki, müəllifin bu ifadəni fransızca işlətməyində xüsusi bir məqsəd və məram olmayıb, o zaman tərcüməçinin bu ifadəni belə tərcümə etməyinə heç nəyin mane olmadığını görə bilərik.

7. *Faire le moulinet*. Səhifə 98. Bu ifadə ilə bağlı orijinal mətnin sonunda verilən qeydlərdən aydın olur ki, ifadə fransız dilinə məxsusdur [“Ivanhoe”, s. 418]:

“*Faire le moulinet*. French moulinet=little mill. The Miller rotates the staff in a way that imitates the turning of the sails of a windmill.”

Orijinal mətndə ifadənin işlədildiyi məqam aşağıdakı şəkildədir:

“The Miller on the other hand, holding his quarter-staff by the middle, and making it flourish round his head after the fashion which the French call *faire le moulinet* , exclaimed boastfully, ‘ Come on, churl, an thou darest: thou shalt feel the strength of a miller’s thumb!’”

Tərcüməçinin bu cümləni və xüsusilə də bu ifadəni hansı şəkildə tərcümə etdiyinə nəzər yetirək:

“Dəyirmançı sağ əli ilə çomağın ortasından yapışib başının üstündə fırladaraq Qurtu döyüşə səsləməyə başladı. Fransızlar bu cür döyüşə *faire le moulinet* deyirlər.

– Hünərin varsa, irəli gəl, a kəndçi, indi dəyirmançının əlinin düzünü dadarsan!”

Tərcümə mətnində əcnəbi sözün yuxarisında qoyulan rəqəmdən bilmək olur ki, tərcüməçi də bu sözün mənasını vermək üçün əlavə qeydə gerek duymuşdur. Və əlavə qeyddə verilən izah cümləsi də əslində elə orijinaldakı qeydlə eyni mənanı kəsb edir və bu qeydə əsasən *moulinet* sözünün balaca dəyirman anlamına gəldiyini bir daha görürük. Orijinal mətndəki və tərcümədəki eyni cümləyə nəzər saldıqda onu görə bilərik ki, tərcüməçi əcnəbi sözü birbaşa tərcümə etməmişdir və orijinal mətndə müəllif həmin sözdən necə bitərəf şəkildə, yəni mətn daxilində izah vermədən istifadə etmişdirsə, tərcüməçi də eynilə həmin formada əcnəbi sözü hədəf dildəki mətnə daxil etmişdir. Orijinal mətndəki “which the French call” birləşməsindən də bizə ifadənin fransızca olduğu anlaşılır. Qeydlərdəki izaha baxdıqda orijinal mətndə təsvir edilən mənzərəni daha yaxşı təsəvvürümüze gətiririk. Buradan aydın olur ki, dəyirmançı başı üstündə çomağı fırladaraq qarşısındakını mübarizəyə dəvət edir və müəllif dəyirmançının çomağı fırlatmağını dəyirman pərinin fırlanmağına bənzədərək “which the French call *faire le moulinet*” birləşməsindən istifadə edir. Buradakı *moulinet* sözünün izahlarda “dəyirman” anlamına gəldiyini qeydlərdən öyrəndik.

8. *Laissez aller*. Səhifə 104. Orijinal mətndə bu ifadə aşağıdakı cümlədə yer almışdır:

“The marshals then withdrew from the lists, and William de Wyvil, with a voice of thunder, pronounced the signal words – Laissez aller!” [“Ivanhoe”, s. 104]

Tərcümədə:

“Bundan sonra nəzarətçilər meydanı tərk etdilər, Vilyam de Vivil gurultulu bir səslə “*Laissez Aller!*” deyib döyüşün başlanmasına işarə verdi...” [Skott Valter, s.130]

Bu ifadənin mənasının təxminən “getdik, irəli” anlamına gəldiyini lüğət vasitəsi ilə anlaya bilərik.[24]

Göründüyü kimi nə məxəz mətndə, nə də hədəf mətndə bu ifadə ilə əlaqədar heç bir qeyd və izah yoxdur. Tərcüməçi bu əcnəbi sözü orijinal versiyada necədirsə, tərcümədə də o cür saxlamışdır. Sözü daşdığı üslubi funksiyaya gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, bu söz vasitəsi ilə o dövrdəki müharibə ruhunu, müharibə ruhunun hansı dil vasitəsi ilə ifadə olunduğunu, fransız dilinin o dövrdə malik olduğu geniş əhatə dairəsinə uyğun bilir.

9. *Beau-seant*. Səhifə 105. Bu sözün izahı ilə bağlı orijinal mətndə heç bir qeyd verilməmişdir. Tərcümə mətnində də hansısa qeyd və izaha rast gəlinmir. Merriam-webster lüğətində isə bu sözün mənası ilə bağlı belə bir izaha rast gəlirik: “the black-and-white banner of the Knights Templars” [28] Bu izahdan bizə aydın olur ki, sözün mənası “cəngavərlərin ağ və qara rəngli bayrağı” deməkdir. Əsərdə bu ifadənin işləndiyi məqama nəzər saldıqda görə bilərik ki, bu ifadə o dövrdə təkə bayraq anlamında deyil həm də deviz kimi işlədilmişdir. Qeyd edək ki, əsərin bir çox yerlərində bu ifadəyə rast gəlmək mümkündür və o yerlərdə də bu ifadənin mənası məhz deviz və şüar kimi səslənməkdədir. Bu ifadəyə ilk rast gəldiyimiz cümlə orijinal mətndə bu cürdür:

“Ha! *Beau-seant! Beau-seant!* – For the Temple – For the Temple!” [“Ivanhoe”, s.105]

Tərcümədə: “Brayən de Buagilberin tərəfdarları *Beau-seant! Beau-Seant!* deyir.” [Skott Valter, s.131]

Bu ifadənin daşdığı üslubi funksiya haqqında onu demək olar ki, müəllif bu ifadədən sırf o dövrün döyüş və müharibə abu-havasını hiss etdirmək üçün istifadə etmişdir. Bu sözlər məhz həmin məqsədə xidmət edir. Göründüyü kimi, tərcümə prosesində də tərcüməçi bu sözü hədəf dilə transformasiya etmək üçün xüsusi təşəbbüs göstərmək ehtiyacını duymamış və olduğu kimi saxlamışdır. Müəllif və ya nəşir tərəfindən heç bir əlavə qeyd edilmədiyi üçün tərcüməçi də bu ifadə ilə bağlı hansısa əlavə qeydə və izaha yol verməmişdir. Lakin əsərdə bu ifadənin işləndiyi cümlədən sonra gələn digər cümlənin özü izah üçün kifayət edərək, eynən bizim gəldiyimiz qənaəti əks etdirir: “Bununla da onlar başçılarının qalxanının üstündə yazılmış sözü özlərinə deviz etmişdilər.” [Skott Valter, s.131]

10. *Le noir fainent*. Səhifə 108. Romanda tez-tez rast gəldiyimiz bu ifadə fransız dilindən tərcümədə “qara tənbel” deməkdir. Əsərdə xüsusi bir obrazın kod adı kimi işlənən bu ifadənin tərcümədə əks etdirilməsi tərcüməçi üçün o qədər də çətin olmamışdır. Fransız dilinin o dövrdə Avropada geniş yayıldığını təsdiq edən fransız mənşəli ifadələrdən biri kimi bu ifadə də o dövrün cəngavərlik tarixçəsində bu cür fransız sözlərinin hegemonluğuna bir işarədir.

Orijinal mətndə bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:

“In short, he had hitherto acted the part rather of a spectator than of a party in the tournament, a circumstance which procured him among the spectators the name of *Le Noir Faineant*, or the Black Sluggard” [“Ivanhoe”, s.108]

Tərcümədə: “Bir sözlə o, turnirdə kiminsə dəstəsində döyüşçü kimi yox, sanki, bir tamaşaçı qismində iştirak edirdi. Buna görə də tamaşaçılar ona öz aralarında *Le Noir Faineant*, yəni Qara Tənbel adı vermişdilər.” [Skott Valter, s.134]

Göründüyü kimi, orijinal mətndə işlənən bu əcnəbi sözün izahı elə müəllif tərəfindən əsərin öz içində verilmişdir. Müəllif *Le Noir Faineants* sözünü əsərə daxil

etdikdən sonra onun izahını “Black Sluggard” şəklində ifadə etmişdir ki, bu da tərcüməçinin işini olduqca asanlaşdırmış, tərcüməçi də öz növbəsində əcnəbi sözü çevirərkən heç nəyə müdaxilə etmədən həm əcnəbi sözün özünü, həm də müəllif tərəfindən verilən tərcüməsini hədəf mətnə daxil etmişdir.

11. *Fleurs-de-lis*. Səhifə 113. Fransız dilindən hərfi tərcümədə “zanbaq çiçəkləri” mənasını verən bu ifadə orijinal mətnə bu cür işlənmişdir:

“The Prince looked narrowly at the superscription and then at the seal, placed so as to secure the flex-silk with witch the billet was surrounded, and which bore the impression of three *fleurs-de-lis*.” [“Ivanhoe”, s.113]

Tərcümədə: “Şahzadə diqqətlə zərfin ünvanına, sonra üstündəki möhürə baxdı. Möhür vurulmamışdan qabaq zərf ipək sapla sarınmışdı. Möhürün üstündə üç *fleurs-delis* zanbaq təsvir olunmuşdu.” [Skott Valter, s.141]

Orijinal və tərcümə mətnlərini kənara qoyub yuxarıdakı cümləyə oxucu nəzəri ilə baxsaq, burdakı əcnəbi sözün mətnə sintaktik əlaqəni pozduğunu və mətnin anlaşılıqlığına maneə törətdiyini görə bilərik. Çünki burdakı *fleurs-delis* sözü “zanbaq” sözü ilə heç bir sintaktik əlaqəyə girmir. Yəni bu cümlədən hiss olunur ki, haqqında danışılan əcnəbi söz tərcümədə müəyyən çətinliyə səbəb olmuşdur. Bu əcnəbi sözlə bağlı həm orijinal mətnə, həm də tərcümə mətnində əlavə qeyd verildiyini görürük. Tərcümə mətnində olan qeyd hədəf mətndəki qeydlə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Bu qeydə əsasən belə məlum olur ki, üç zanbaq təsviri o dövrdə Fransa krallarının gerbində öz əksini tapmış imiş. [Skott Valter, s.509] Əsərdə bu əcnəbi sözün işləndiyi cümlənin özü də tarixi fakta əsaslanır ki, qeydin növbəti cümləsində bununla bağlı müəllif izahını oxuyuruq: “The French king’s letter thus phrased, warning John of Richard’s release, is historical fact.”[“Ivanhoe”, s. 419] Əsərdə verilən bu səhnə Riçardın həbsdən çıxması ilə bağlı Fransa kralının göndərdiyi xəbərdarlıq məktubuna işarədir.

Tərcümə mətnində əcnəbi sözün digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girməməsini nəzərə alıb, transformasiya prosesində bu sözü, ümumiyyətlə ixtisar

etmək də olardı. Yaxud da əcnəbi sözdən sonrakı “zanbaq” sözünü izah şəkildə təqdim etmək, bunun üçün də *fleurs-de-lis* sözündən sonra, sadəcə, “yəni” sözünü yazmaq məqsədəuyğun olardı.

12. *Despardieux*. Səhifə 194. İlk baxışda mürəkkəb söz kimi görsənən bu sözün əslində bir neçə sözün birləşməsi olduğunu orijinal mətnin sonundakı qeydlərdən öyrənirik. Həmin qeydlərə əsasən, hissələrə ayrıldığı zaman bu sözün *de, par, dieu* sözlərini yaratdığını və sintaktik əlaqəyə girdiyi zaman bu sözlərin də “by God” mənasını verdiyini görürük. [“Ivanhoe”, s. 425]

Tərcümə mətninin sonundakı qeydlərdə də bu ifadə ilə bağlı oxşar izah verilmişdir: Aman Allah [Skott Valter, s.512]

Orijinal mətndə bu ifadənin hansı cümlədə və necə işlədildiyinə nəzər yetirək: “It were so, indeed,” replied the Templar, laughing; “wed with a Jewess? *Despardieux!* Not if she were the Queen of Sheba! [“Ivanhoe”, s. 194]

Tərcümədə: – Əlbəttə ki, elədir, – monax-cəngavər gülə-gülə dedi, – yəhudi qızı ilə evlənmək? *Despardieux!* Hətta səba kraliçası olsa belə! [Skott Valter, s.239]

Göründüyü kimi, tərcüməçi tərcümə zamanı hansısa qeyri adi dəyişiklik etməyə gərək duymamış, orijinal mətndəki bu əcnəbi sözlə bağlı heç bir fərqlilik etməyə cəhd göstərməmişdir. Bunun səbəbi yuxarıda bəzi digər sözlərlə bağlı qeyd etdiyimiz kimi, orijinalda verilən fərqli danışmaq tərzini tərcüməçinin oxucuya olduğu kimi çatdırmaq istəyidir.

Bu məqamda tərcüməçi, təbii ki, bu əcnəbi ifadənin mənasını da verə bilərdi, yəni tərcümə mətnində *Despardieux* sözünü deyil, “aman Allah” sözünü yazsa və mətni bu şəkildə davam etdirə bilərdi. Bu zaman, təbii ki, mətnin məzmununa heç bir xələl gəlməzdi, tərcüməçi orijinal mətnə sadıqlığını yenə də saxlamış olardı. Lakin orijinal mətndə hansı obrazın hansı leksikonla və söz seçimi ilə danışma məsələsi də obrazı tam təsvir etməyimiz üçün gərəkli olduğuna görə tərcüməçi bu yola getməmiş və həmin əcnəbi sözü olduğu kimi saxlamağa qərar vermişdir.

13. *Par amours*. Səhifə 425 . Qeydlə müşayiət olunan bu fransız mənşəli sözün də izahı orijinal mətndə verilmişdir. Həmin izaha əsasən, “*par amours*” ifadəsinin “nikahdankənar seksual münasibət məqsədi ilə” anlamına gəldiyini öyrənirik. [“Ivanhoe”, s. 425] Tərcümə mətnində də, tərcüməçi bu sözlə bağlı izahı hədəf mətnin sonuna daxil etmişdir. Həmi izah da bundan fərqli deyil: zina-nikahdankənar cinsi əlaqə. [Skott Valter, s.512]

Bu əcnəbi sözün ifadə etdiyi mənanı öyrəndikdən sonra, indi də orijinal və tərcümə mətnlərində nə cür işləndiyinə nəzər yetirək: Orijinalda: “It is against my vow to love any maiden, otherwise than *par amours*, as I will love thee” [“Ivanhoe”, s. 194] Tərcümədə: “Mən subay qalmağa and içmişəm, aramızda ancaq *par amours* ola bilər.”[Skott Valter, s.239]

Tərcüməçi çox hallarda etdiyi kimi, burda da əcnəbi sözü dəyişməyə gərək duymamışdır. Bu mətnin anlaşılıqlığına ilk baxışda xələl gətirir. Hədəf dilin oxucusu əksər hallarda olduğu kimi yenə də kitabın sonundakı qeydlərə nəzər salmalı olur. Bu ifadəni də tərcüməçi birbaşa tərcümə edər, onun mənasını birbaşa mətnə daxil edə bilər. Amma burda da, tərcüməçi orijinalın üslubuna sadıqlığı saxlayaraq əlavə heç bir dəyişikliyə gərək duymamış və orijinalda olduğu kimi bu əcnəbi sözü izah etmək üçün qeydlə kifayətlənmişdir.

14. *surquedy, outrecuidance*. Orijinal mətnin sonunda bu sözlərin izahı kimi “insolence” (həyasızlıq) və “presumption” (saymazlıq) sözləri verilmişdir.

Romanın orijinalında bu ifadələr aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:

“Are ye yet aware what your *surquedy* and *outrecuidance* merit, for scoffing at the entertainment of a prince of the House of Anjou?”

Tərcümədə: “İndi siz *surquedy* və *outrecuidance*-in dəyərini başa düşdünüzmü? Gördünüzmü Anju şahzadəsinin qonaqpərvərliyindən iyrənmək nə deməkdir?”

Əsəri tərcümədə oxuyan oxucu romanın bu məqamına çatanda şübhəsiz ki əcnəbi sözlərin cümlədə yaratdığı sintaktik uyumsuzluğu hiss edəcək. Burda

tərcüməçi əcnəbi sözləri bu sintaktik natarazlığın fonunda verməli olmuşdur. Mənası oxucuya məlum olmayan bu sözlərə “-in” şəkilçisinin əlavə edilməsi, əlbəttə ki, ilk baxışda oxucunun əsərdən gözlədiyi axıcılıq istəyinə uyğun gəlmir. Oxucu cümləni anlamaq üçün istər-istəməz kitabın sonunda verilən qeydlərə baxmalı olur. Həmin qeydlərə, əsasən, oxucu bu əcnəbi sözlərin “özündənrazılıq, dikbaşlıq və həyasızlıq” anlamına gəldiyini öyrənir. [Skott Valter, s.513]

Tərcüməçi bu əcnəbi sözləri olduğu kimi saxlamaya da bilərdi, bu zaman həmin sözlərin ifadə etdiyi mənanı hədəf dilin oxucusuna təqdim edə bilərdi. Belə olduqda, mətnin oxuculuğu və sintaktik sərrastlığı da itmiş olmazdı. Lakin tərcüməçini həmin əcnəbi sözləri saxlamağa vadar edən şey, məhz orijinala maksimum sədaqət, haqlı olaraq orijinaldakı üslub fərqliliyini saxlamaq istəyi, müəllifin təsvir etdiyi obrazın özünəməxsus leksikonunu orijinaldakı kimi əks etdirmək məqsədi olmuşdur.

15. *En avant...à la rescousse!* Bu sözlərin ifadə etdiyi mənalər mətn sonundakı qeydlərdə göstərilmişdir. Həmin qeydlərə əsasən bizə məlum olur ki, “*en avant*” “forward”, “*à la rescousse*” isə “to the rescue” deməkdir. [“Ivanhoe”, s. 277]

Tərcümə mətninin sonunda da bu əcnəbi ifadələr eyni qaydada izah edilmişdir.

Orijinal mətndə bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir:

“...and the Normans answering them with loud cries of “*en avant De Bracy! Beau seant! Front de Boeuf a la rescousse!* According to the war-cries of their different commanders.” [“Ivanhoe”, s. 243]

Tərcümədə: “...normanlar isə “*en avant De Bracy! Beau seant! Front de Boeuf a la rescousse!* deyə hər kəs xidmət etdiyi tərəfə uyğun olaraq qışqırırdı.”

Əksər əcnəbi sözlərin tərcüməsində istifadə edilmiş metod burda da istifadə edilmişdir. Tərcüməçi əcnəbi sözlərin heç birini birbaşa tərcümə etməmiş, onları olduğu kimi saxlamağı məqbul hesab etmişdir. Bu üsulun kifayət qədər

məqsədəuyğun olduğunu demək olar, çünki müəllif orijinal mətndə bu əcnəbi sözləri obrazların leksikonuna və danışq dilinə ona görə daxil etmişdir ki, o dövr insanının hansı tərzdə danışdığını, müharibələrin hansı ruhi halətlərlə müşayiət edildiyini oxucuya çatdırsın. Tərcüməçi bu sözlərin izahına gərək duymadan onları yalnız ifadə etdiyi məna ilə birbaşa hədəf dilin oxucusuna çatdırsaydı, o zaman mənaya xələl gəlməsə də, tərcüməçi, müəllifin nəzərdə tutduğu hədəfdən yayınmasına səbəb olacaqdı.

16. “*Mount joye Saint Dennis!*” Bu sözlə bağlı orijinal mətnin sonundakı izahlarda qeyd edilənə görə belə anlayırıq ki, bu ifadə orta əsrlərdə Fransız krallarının savaşa çəkdiqləri nəre imiş. Tərcümə mətninin sonunda bu sözlə bağlı izah daha ətraflıdır:

“Müqəddəs Denis, özün hifz elə!” [Skott Valter, s.514]

Bu qeydlərə əsasən, oxucuya məlum olur ki, hətta bəzi əfsanələrə görə bu izahda adı çəkilən Dennis, bir dağın təpəsində şəhid olmuş, amma şəhid olduğuna görə o qədər sevinmişdir ki, kəsilmiş başını əlləri arasına almış, sevinc içində iki mil məsafə qət etdikdən sonra yerə yıxılmışdır.

Orijinalda: “Do you give ground, base knaves!” said De Bracy; “*Mount joye Saint Dennis!*” Give me the liver!” [“Ivanhoe”, s. 261]

Tərcümədə: “– Qorxdunuzmu, əclaflar? *Mount joye Saint Dennis!* Lingi mənə verin! – de Brasi qışqırdı.” [Skott Valter, s.323]

Orijinal və tərcümə mətnlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu sözün tərcüməsi zamanı tərcüməçi əvvəlki üslubuna sadıq qalaraq heç bir dəyişikliyə yol verməmişdir. Əcnəbi sözü orijinalda olduğu kimi saxlayaraq, tərcümə mətninə həmin sözləri orijinal variantında daxil etmişdir.

Romanı tərcümədə oxuyan oxucu isə bu ifadəni tam mənasıyla analamaq üçün əksər hallarda olduğu kimi yenə də mətn sonundakı qeydlərə baxmalı olur.

17. *Le don d’amoureux merci.* İfadənin mənası orijinal mətnin sonunda bu cür verilmişdir: “the boon of amorous mercy”. [“Ivanhoe”, s. 436] Tərcümə

variantında da oxşar izahla qarşılaşırıq: “eşq macərası yaşamaq” [Skott Valter, s.517] Orijinalda bu ifadə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir: “Did I not tell you that there were enough willing Christian damsels to be met with, who would think it sin to refuse so brave a knight *le don d’amoureux merci*, and you must needs anchor your affection on a willful, obstinate Jewess!” [“Ivanhoe”, s. 315]

Tərcümədə: “Sənə demədimmi ki, görüşmək üçün nə qədər istəsən, xristian qızları var, sənin kimi igid bir cəngavərlə görüşməyi *le don d’amoureux merci* özlərinə şərəf hesab edərlər.” [Skott Valter, s.390]

Göründüyü kimi, əcnəbi söz tərcümə mətnində də orijinalda olduğu kimi əks tapmışdır. Tərcüməçi bu əcnəbi ifadəni Azərbaycan türkcəsinin sintaktik quruluşuna əsaslanaraq hədəf dildəki mətnə əlavə etmişdir. Bu ifadənin məhz fransız dilində işlənməsi bir tərəfdən həm də ona işarədir ki, əsərin yazıldığı dövrlərdə din və elm sahəsində əsas ünsiyyət vasitəsi latın dili idisə, o dövrdə sevgi və romantika leksikonunun əsasını fransız dilindən alınan ifadələr təşkil edirdi. Müəlif, fransız dilinin yaratdığı həmin abu-havanı oxucuya çatdırmaqdan ötrü, fransızcadan alınan belə bir ifadəni əsərə daxil etmişdir. Bu səbəbdən də tərcüməçi, həmin ifadəni olduğu kimi saxlamağı daha məqbul hesab etmişdir.

18-19.*Mort de ma vie*.Səhifə 379. Mənası “death of my life” deməkdir. [“Ivanhoe”, s. 438]; *Faites vos devoirs, preux chevaliers*. Səhifə 394. “Do your duty gallant knights.”Tərcüməçi bu ifadələri tərcümə mətnində də olduğu kimi vermiş və qeydlə onların izahını hədəf mətnin oxucusuna çatdırmışdır. [Skott Valter, s.472]; [Skott Valter, s.491].

2.3. Digər dillərdən alınma söz və ifadələr. 1. *Hussar*. Səhifə 7. Macar sözü. Əsərin orijinalındakı qeydlər arasında izahı verilən bu söz ingilis dilinin izahlı lüğətlərində, o cümlədən İngilis-Azərbaycan dili lüğətlərində də öz əksini tapmaqdadır. Nümunə üçün “Longman Dictionary of Contemporary English” lüğətinə nəzər salsaq, (s. 514) bu sözün aşağıdakı şəkildə izah edildiyinə şahid olacağıq: a soldier in the part of the British Cavalry which carries light weapons.

Göründüyü kimi əslən macar sözü olan bu söz artıq cəngavərlik dövründə ingilisdilinə keçmişdir. Söz, Britaniyanın süvari qoşunlarında yüngül silahları olan əsgəranlamına gəlir. “Ayvənhəu” romanının orijinal mətninə nəzər saldıqda müəllifin bu kəlməni hansı məqsədlə istifadə etdiyini və bu sözün hansı üslubi funksiya daşdığını görə bilərik. Müəllif bu sözü Vamba obrazını təsvir edərkən istifadə edir. “He was provided with a cap...” sözləri ilə başlayan cümlədən sonra Vambanın geyindiği papağın təsvirini verən və “hussar” sözünün də yer aldığı bu cümlə gəlir: “Around the edge of this cap was a stiff bandeau of leather, cut at the top into open work, resembling a coronet, while a prolonged bag arose from within it, and fell down on one shoulder like an old-fashioned nightcap, or a jelly-bag, or the headgear of a modern hussar.” Əsərin Azərbaycan türkcəsindəki tərcüməsinə baxaraq [Skott Valter] bu cümlənin və xüsusilə də “hussar” sözünün hansı şəkildə tərcümə edildiyinə diqqət yetirək: “Papağının ətrafında qalın göndən qaytan vardı, qıraqları diş-diş kəsilmişdi, üstündə kəsmə naxışlar vardı, taca bənzəyirdi, içərisindən torba kimi bir şey çıxıb çiyinə sallanmışdı, qədim zamanlarda geyinilən gecə papağına, jele kisəsinə, ya da indiki qusarların papağına bənzəyirdi” Göründüyü kimi tərcüməçi burada “hussar” sözünü ana dilimizə çevirərkən sadəcə səs dəyişikliyinə yol vermiş və həmin sözü demək olar ki, olduğu kimi saxlamışdır. Bu məqamda onu qeyd etmək istərdik ki, həmin sözün başqa şəkildə verilməsi imkanları da tərcüməçi üçün bol deyil. Çünki söz bir növ cəngavərlik termininə çevrilib və tərcümə edilərkən başqa şəkildə verilməsi, demək olar ki, mümkün deyil.

2. *Banditti*. Səhifə 26. İtalyan sözüdür. Orijinal mətdə bu sözün işlədildiyi məqamda əlavə qeyd də öz əksini tapmaqdadır. Bu sözün izahını verən həmin qeyd aşağıdakı şəkildədir:

“The Italian word for “outlaws” had come into common use via its use in English Gothic novels set in southern Europe. Ann Radcliffe, author of “The mysteries of Udolpho”, used term frequently.”

Qeyddə bildirilir ki, bu söz İtalyan dilinə məxsusdur və Cənubi Avropada yaranmış ingilisdilli qotik romanlarda, xüsusilə də Enn Redklifin əsərində tez-tez işlənməklə ingilis dilinə keçmişdir. Sözün məzmunu isə ana dilimizdə “basqınçı, soyğunçu” mənasını verir. Ana dilimizdə işlənən bandit sözünün də mənşəyi bu sözə gedib çıxır.

Orijinalda bu sözün işləndiyi cümləyə nəzər yetirək:

“I shall hear, I guess, that my property has been swept off to save from starving the hungry banditti, whom they cannot support but by theft and robbery”

Tərcümədə [Skott Valter, s.37]:

“Mənim var-dövlətimi çapıb talayıblar ki, bu ac banditləri yedirtsinlər, ayrı cür bacarmırlar. Ancaq oğurluqla, çapqınçılıqla onları saxlayırlar.”

Göründüyü kimi tərcüməçi “banditti” kəlməsini tərcümə edərkən hansısa əlavə sözə gerek duymadan həmin sözün ana dilimizə transformasiya edilmiş “bandit” formasını istifadə etmiş və əlavə qeyddə həmin sözün italyan dilindəki “banditti” kəlməsindən qaynaqlandığını, “qaçaq, quldur” anlamına gəldiyini bildirmişdir. Təbii ki, bu məqamda “bandit” sözünün sinonimlərindən də istifadə edilə bilərdi. Lakin “bandit” sözünün oxucuya bağışladığı təsir, nəzərdə tutulan niyyəti daha sərrast ifadə edə bilməyi tərcüməçinin bu sözü saxlamağına səbəb olmuşdur. Sözün ana dilimizdə oxucuya kifayət qədər aydın olması və ümumişlək söz kimi işlədilməsi səbəbindən tərcüməçi başqa sözə gerek duymamışdır.

3. *Recheate; Morte*. Səhifə 38. Portuqal sözləridir. Bu sözlərlə yanaşı bu səhifədə işlənmiş digər sözlərin də izahıyla bağlı orijinal mətnin sonlarında verilmiş qeydlərdə aşağıdakı cümlələr yazılmışdır [“Ivanhoe”, s. 413]:

“Recheate and morte are kinds of horn-blast made during a hunt.”

Göründüyü kimi bu sözlər ov zamanı çalınan buynuzun səsini ifadə edir. Eyni məzmunu malik olan qeyd tərcüməçi tərəfindən də əsərin sonunda verilmişdir [Skott Valter, s.507] : “Ov zamanı buynuzun çalınması”

Haqqında danışılan sözlərin orijinalda işləndiyi cümləyə diqqət yetirək:

“I can wind my horn, though I call not the blast either a recheateor a morte...”

Tərcümədə [Skott Valter, s. 52]: “Mən buynuzu şeypur kimi çala bilirəm, ancaq ona nə recheate, nə də morte deyirəm.”

Göründüyü kimi tərcüməçi bu kəlmələri ayrı şəkildə vermək cəhdində bulunmamış, sözləri olduğu kimi tərcümə edərək ən məntiqli yolu seçmişdi.

4.*Curee, arbor, nombles*. Səhifə 38. Bu sözlərlə bağlı orijinal nəşrdə verilən qeydlərə diqqət yetirək [“Ivanhoe”, s. 413]:

“Curee – the parts of the butchered deer given to hounds; arbor –wind-pipe, or lights, liver and lungs; nombles – the edible viscera of the deer.

Göründüyü kimi qeyd edilən sözlər ana dilimizdə müvafiq olaraq aşağıdakı mənaları verirlər:

“Kəsilmiş maralın itlərə atılan hissələri; ovlanmış heyvanın nəfəs borusu, ağ ciyərləri və qaraciyərləri; maralın yeyilə bilən daxili orqanları”

Tərcüməçi də təxminən eyni məzmunə malik olan izahları əsərin sonundakı qeydlərdə vermişdir [Skott Valter, s.507]:

“Curee- ovda vurulmuş maralın parçalanaraq itlərə atılan hissəsi. Arbor-maralın içalatı (ürək, ağ və qaraciyər). Nombles – maralın içalatının yeyilən hissələri.”

Orijinalda bu sözlərin yer aldığı cümlə isə aşağıdakı kimidir [“Ivanhoe”, s.38]:

“... I can cheer my dogs on the prey, and I can fly and quarter the animal when it is brought down, without using the newflanged jargon of curee, arbor, nombles, and all the babble of the fabulous Sir Tristrem”

Tərcümədə eynən yuxarıdakı üsuldən istifadə edilmişdir. Tərcüməçi bu sözləri olduğu kimi saxlayaraq orijinal versiyada vermişdir. Bu, məqamda bütün digər tərcümə versiyalarını da nəzərdən keçirdikdə, aydın olur ki, bu əcnəbi sözlərin tərcüməsi üçün başqa heç bir vasitə yoxdur. Yeganə tərcümə yolu budur ki, tərcüməçi də məhz o yoldan istifadə etmişdir [Skott Valter, s.52]:

“... Mən indi dəbdə olan curee, arbor, nombleskimi yeni jarqonları, Ser Tristram nağıllarındakı müxtəlif hətərən-pətərəni işlətmədən də iti ovun üstünə qısqırda, cəmdəyi soya, şaqqalaya bilərəm.”

5. *Estrada*. Səhifə 88. Orijinal mətnə əlavə olaraq verilən qeydlərdə bu sözlə bağlı belə bir izahat verilir [“Ivanhoe”, s. 417]:

“Spanish *estrado* = a dais, although it has come to mean more broadly a room in which guests are received.”

Qeyddən görünür ki, əsl *estrado* olan bu söz tərcümədə “a dais” anlamını verir. Və “The new Oxford Dictionary of English” lüğətinin 462-ci səhifəsində “a dais” sözünün anlamı: “a low platform for lectern or thrown” şəklində göstərilir. Yəni, bu sözün ana dilimizə ən adekvat variantda tərcüməsinin “platforma” olduğunu görürük. Orijinal və tərcümə mətnlərində bu sözün nə cür verildiyinə nəzər yetirək:

Orijinalda [“Ivanhoe”, s. 88]:

“In an apartment, small indeed, but richly furnished with decorations of an Oriental taste, Rebecca was seated on a heap of embroidered cushions, which, piled along a low platform that surrounded the chamber, served like the Estrada of the Spaniards, instead of chairs and stools.”

Tərcümədə [Skott Valter, s.112]:

“Şərq üslubunda bəzədilmiş bir otaqda Rebekka örtüyü işləməli bir balışın üstündə əyləşmişdi. Otaqda stul və digər oturacaqlar əvəzinə ispanların qonaq otaqlarında olduğu kimi divarboyu qurulmuş platforma üzərində balışlar sıralanmışdı.”

Orijinal mətndə müəllif həm *estrada* kəlməsini, həm də o sözün təxminən sinonimi kimi işlənəcək *platform* kəlməsini istifadə etmişdir. Tərcümədə isə tərcüməçi hər iki sözü birləşdirərək “platforma” kəlməsini istifadə etmiş və bununla da kifayətlənərək orijinal mətndəki əcnəbi sözün də mənasını çatdırmışdır.

6. *Desdichado! Desdichado!* Orijinal mətnin 105-ci səhifəsində keçən bu ifadə ispan dilindədir. Bu sözlər 105-ci səhifədə işlənmiş fransız mənşəli “*Beau-seant*” ifadəsindən sonra gəlir. Yuxarıda bu sözün izahından məlum olmuşdu ki, o deviz mənasında istifadə edilir. “*Desdichado*” kəlməsi “unhappy” yəni “bədbəxt” mənasını verməyinə baxmayaraq [26] onun istifadə edildiyi cümləyə nəzər saldıqda bu sözün də təxminən deviz və şüar məqsədi ilə istifadə edildiyini görə bilərik. Situasiyanın daha da anlaşıqlı olması üçün əvvəlki cümləni də təqdim etmək gərəyini duyuruq:

““Ha! *Beau-seant! Beau-seant!* – For the Temple – For the Temple!” The opposite party shouted in answer – “*Desdichado! Dedichado!* – which watchword they took from the motto upon their leader’s shield.”[“*Ivanhoe*”, s. 105]

Tərcümədə: “Brayən de Buagilberin tərəfdarları *Beau-seant! Beau-Seant!* deyir, bunun cavabında isə əks tərəf *Desdichado! Desdichado!* deyə qışqırırdılar. ” [Skott Valter, s.131]

Bu cümlələrə diqqətlə nəzər saldıqda görə bilərik ki, mənası “unhappy” olsa da, “*Desdichado*” sözü bu kontekstdə deviz və şüar kimi işlənmişdir. Çünki bu cümlələrdən sonrakı cümlədə də biz bu fikrimizin təsdiqini tapırıq:

“Bununla da onlar başçılarının qalxanının üstündə yazılmış sözü özlərinə deviz etmişdilər.” [Skott Valter, s.131] Tərcüməçi bu sözü tərcümə edərkən xüsusi müdaxiləyə gərək duymamışdır. Çünki bu söz deviz və şüar kimi işlədilmişdir. Məxəz mətndə bu ifadəyə izah verilmədiyi üçün tərcüməçi də hansısa izaha gərək duymamışdır. Sözün yerinə yetirdiyi üslubi funksiya isə ondan ibarətdir ki, bu söz o dövrün döyüş və müharibə abu-havasını ifadə edir. Bu sözlər vasitəsi ilə biz öyrənirik ki, həmin dövrdə qoşun və birlik devizləri arasında ispanvə ya fransız dillərindən alınan sözlər çox istifadə edilirmiş.

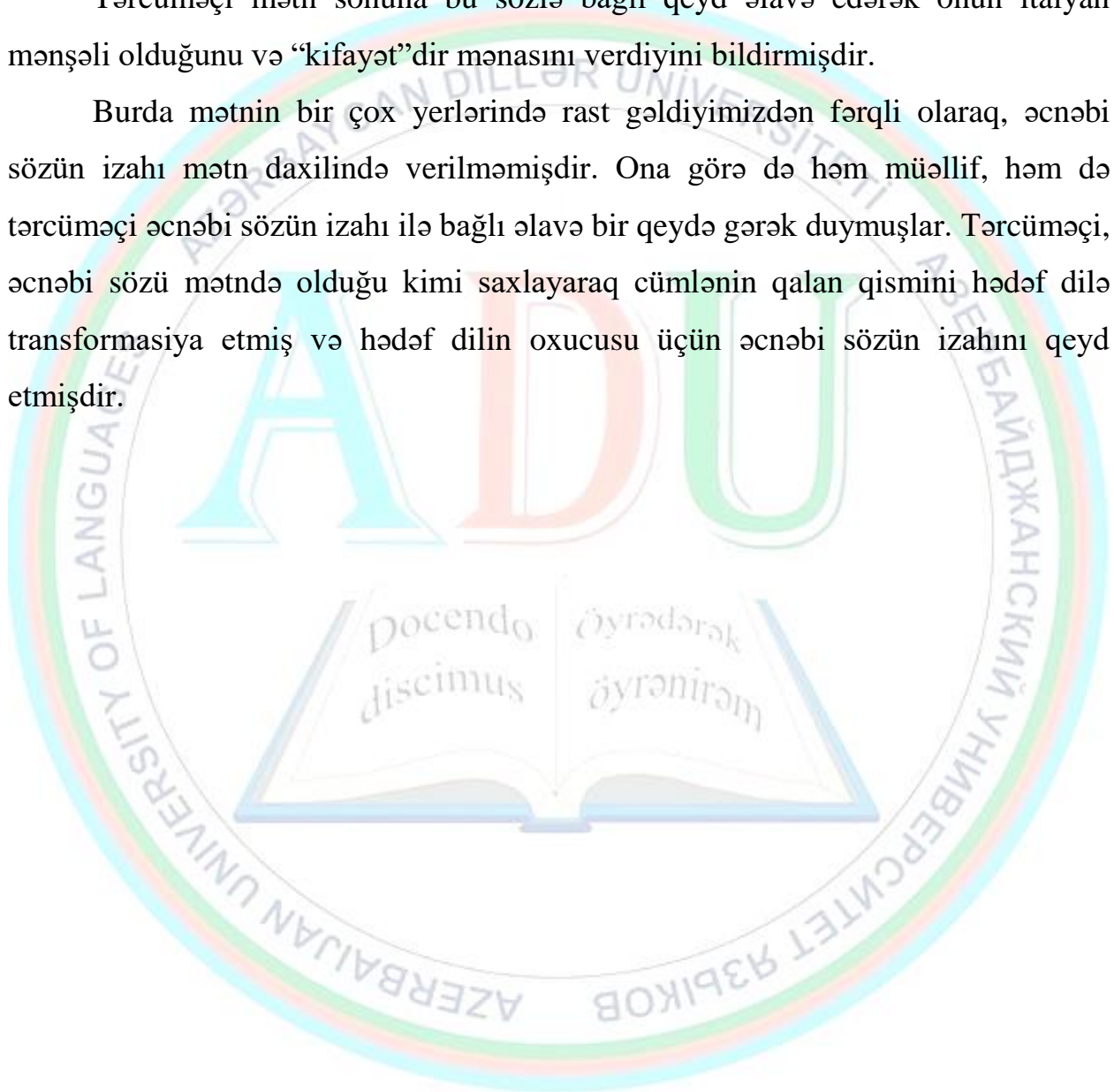
7. *Basta*. Mətn sonundakı eydlərə əsasən italyan mənşəli olduğunu öyrəndiyimiz bu sözə mətnin 210-cu səhifəsində rast gəlirik:

“I came to save my master, and if he will not consent – *basta* – I can but go away home again.” [“Ivanhoe”, s. 210]

Tərcümədə: “Mən bura gəlmişəm ki, ağamı xilas edəm, əgər razı deyilsə, *basta*, yenə çıxıb gedə bilərəm.[Skott Valter, s. 259]

Tərcüməçi mətn sonuna bu sözlə bağlı qeyd əlavə edərək onun italyan mənşəli olduğunu və “kifayət”dir mənasını verdiyini bildirmişdir.

Burda mətnin bir çox yerlərində rast gəldiyimizdən fərqli olaraq, əcnəbi sözün izahı mətn daxilində verilməmişdir. Ona görə də həm müəllif, həm də tərcüməçi əcnəbi sözün izahı ilə bağlı əlavə bir qeydə gərək duymuşlar. Tərcüməçi, əcnəbi sözü mətnə olduğu kimi saxlayaraq cümlənin qalan qismini hədəf dilə transformasiya etmiş və hədəf dilin oxucusu üçün əcnəbi sözün izahını qeyd etmişdir.

NƏTİCƏ

Dissertasiyanın ikinci fəslində Valter Skottun “Ayvənhəu” romanında işlənmiş müxtəlif dillərə mənsub olan əcnəbi sözlərin romanda yerinə yetirdiyi üslubi funksiya və tərcümə yolları təhlil edildi. Birinci fəsildə əcnəbi söz anlayışına ümumi aydınlıq gətirildi və əcnəbi sözlərin tərcüməçi qarşısında yaratdığı çətinliklərin nədən ibarət ola biləcəyi, tərcüməçinin bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün hansı yollardan istifadə edə biləcəyi, hansı metodlardan yararlına biləcəyi sualları cavablandırıldı. Bununla birlikdə, birinci fəslin son yarımfəslində, əsərdə işlənmiş əcnəbi sözlər təsnif edildi və onların daha çox hansı dillərdən alındığı araşdırıldı.

Bu tədqiqat sonda bizi bir neçə vacib nəticələr çıxarmağa yönləndirir. Məlum olur ki, dövrün dil xüsusiyyətləri, xalqar arası inteqrasiya, kilsə hegemoniyasının Avropada davam etməsi və başqa amillərlə bağlı olaraq, romanda latın, fransız, ispan, italyan, portuqal, macar dillərindən alınan çoxsaylı sözlər işlənmişdir və bu sözlərin hər birinin yerinə yetirdiyi özünəməxsus üslubi funksiyalar vardır. Müəllif bəzi hallarda fikrini qüvvətləndirmək üçün, bəzi hallarda isə əsərdəki səhnələri daha da canlandırmaq üçün əcnəbi sözlərə müraciət etmişdir. Bəzənsə əsərdəki əcnəbi söz, ingilis dilinin başqa dildən nə cür təsirləndiyini bizə göstərməklə həmin dövrün dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə bizə kömək edir. Məsələn aşağıdakı nümunəyə baxaq:

“The Miller on the other hand, holding his quarter-staff by the middle, and making it flourish round his head after the fashion which the French call *faire le moulinet* , exclaimed boastfully, ‘ Come on, churl, an thou darest: thou shalt feel the strength of a miller’s thumb!’[“Ivanhoe”, s. 98]

Göründüyü kimi müəllif, əsərin bu qismində iki obraz arasındakı qovğanı təsvir edərkən “*faire le moulinet*” ifadəsindən istifadə edir. Əslində, bu ifadənin işlənməsi o qədər də zəruri deyildi. Müəllif bu ifadəni işlətmədən də iki obraz arasında baş tutan çaxnaşmanı oxucunun gözləri önündə təsvir edə bilərdi. Lakin

burada əcnəbi sözün işlənməsi bizi o qənaətə varmağa vadar edir ki, o dövrdə fransız dilində işlənən əcnəbi ifadələr adi xalqın dilində çox istifadə edilirmiş. Bəzi mübarizə və döyüş növlərinin adının da məhz fransız dilindən alınaraq gündəlik danışq lüğətinin tərkibinə daxil edildiyini buradan öyrənmək olur. Əcnəbi sözün yerinə yetirdiyi əsas üslubi funksiya ondan ibarətdir ki, müəllif bu əcnəbi sözü istifadə etməklə obrazların arasındakı mübarizəni oxucunun gözləri önündə daha aydın və aşkar göstərməyə can atır. Və bu sözün işlədilməsi ilə oxucu, müəllifin çatdırmaq istədiyi mənzərənin nədən ibarət olduğunu daha asanlıqla təsəvvür edir. Haqqında danışdığımız əcnəbi sözün hansı mənaya gəldiyi və tərcüməçi tərəfindən hansı şəkildə tərcümə edildiyi dissertasiyamızın ikinci fəslində ətraflı şəkildə əks etdirilmişdir.

Əsərdə tez-tez rast gəldiyimiz dini ifadələrin də özünəməxsus üslubi funksiyaları vardır. Müəllif bu cür əcnəbi sözləri mətnə daxil etməklə və bəzən də dini məzmunlu bu ifadələri birbaşa “İncil” dən götürməklə mətndə obrazların dini duyğularını və etiqad hissələrini daha qabarıq əks etdirmişdir. Belə bir nümunəyə diqqət yetirək:

“So saying, he struck up a thundering ‘*De profundis clamavi*’, under cover of which he removed the apparatus of their banquet...” [“Ivanhoe”, s. 163] Bu əcnəbi ifadə ilə bağlı orijinal və tərcümə mətnlərinin sonlarında qeydlər verilmiş və ifadənin “İncil” dən iqtibas olduğu bildirilərək “I have cried out from the depths” mənasına gəldiyi göstərilmişdir. Müəllifin bu məqamda əcnəbi ifadəni istifadə etməyində məqsəd məhz bu əcnəbi ifadənin yerinə yetirəcəyi üslubi funksiya olmuşdur. Belə ki, bu məqamda obrazın belə bir dini şüarı səsləndirməkdə niyyəti özünü tamamilə səmimi göstərmək və insanları inandırmaqdır. Eyni qayda ilə, obrazın dediklərini daha da canlandırmaq üçün müəllif belə bir əcnəbi ifadədən istifadə etmişdir.

Əcnəbi ifadələrin yerinə yetirdiyi əsas üslubi funksiyalarla bağlı son nəticəyə gələsi olsaq, onların əsərdəki fikri və hissi daha da qüvvətləndirmək,

nəzərdə tutulan mənzərəni oxucunun gözləri önündə daha aydın təsvir etmək, bəzi hallarda isə mətnin dilini daha da koloritli etmək funksiyalarını daşdığıni görə bilərik.

Əcnəbi ifadələrin hədəf dilə tərcümə edilməsi ilə bağlı əsərin ikinci fəslində ətraflı bəhs etmişik. Bütün qeyd edilən məqamları bir araya toplayaraq son gəlinən nəticə ilə bağlı danışsaı olsaı, tərcüməçinin istifadə etdiyi metodların da orijinal mətndə əcnəbi sözün işlənmə təzi ilə əlaqəli olduğunu görəcəyik. Məsələn, əgər əcnəbi ifadə orijinal mətndə obrazın öz dili ilə izah edilirsə, tərcüməçi də eyni formadan yararlanır. Yəni, həm əcnəbi ifadəni mətnin tərkibinə daxil edir, həm də daha sonra obrazın sözlərini tərcümə edərək əcnəbi sözün izahını mətndə əks etdirir. Məsələn:

“...for what saith holy writ, *verbum Domini projecerunt, et sapientia est mulla in eis* – they have cast forth the word of the Lord, and there is no wisdom in them; *propterea dabo mulieres eorum exteris* – I will give their women to strangers, that is to the Templar, as in the present matter; *et thesaurus eorum haeredibus alienis*, and their treasures to others – as in the present case to these honest gentlemen.” [“Ivanhoe”, s. 288]

“ Müqəddəs kitabda deyilir ki, *Verbum Domini projecerunt, et sapientia est mulla in eis*, yəni onlar Allahın sözündən çıxdılar, onlarda müdrilik yoxdur;

Propterea dabo mulieres eorum exteris, yəni onların qadınlarını yadlara verərəm, yəni məbəd ordeni cəngavərlərinə, indiki kimi; *et thesaurus eorum haeredibus alienis*, yəni xəzinələrini başqalarına, indiki kimi bu təmiz, düz insanlara.” [Skott Valter, s.357]

Göründüyü kimi burda müəllif əcnəbi sözü işlətdikdən sonra obrazın dili ilə onun izahını verir. Tərcüməçi də eyni formadan tərcümə prosesində istifadə edərək, “yəni” bağlayıcısını işlətməklə onların mənasını hədəf dilə çevirir.

Bəzi hallarda isə müəllif əcnəbi sözün izahını mətn daxilində deyil, mətn sonundakı qeydlərdə vermişdir. Belə olan hallarda tərcüməçi, demək olar ki, çox

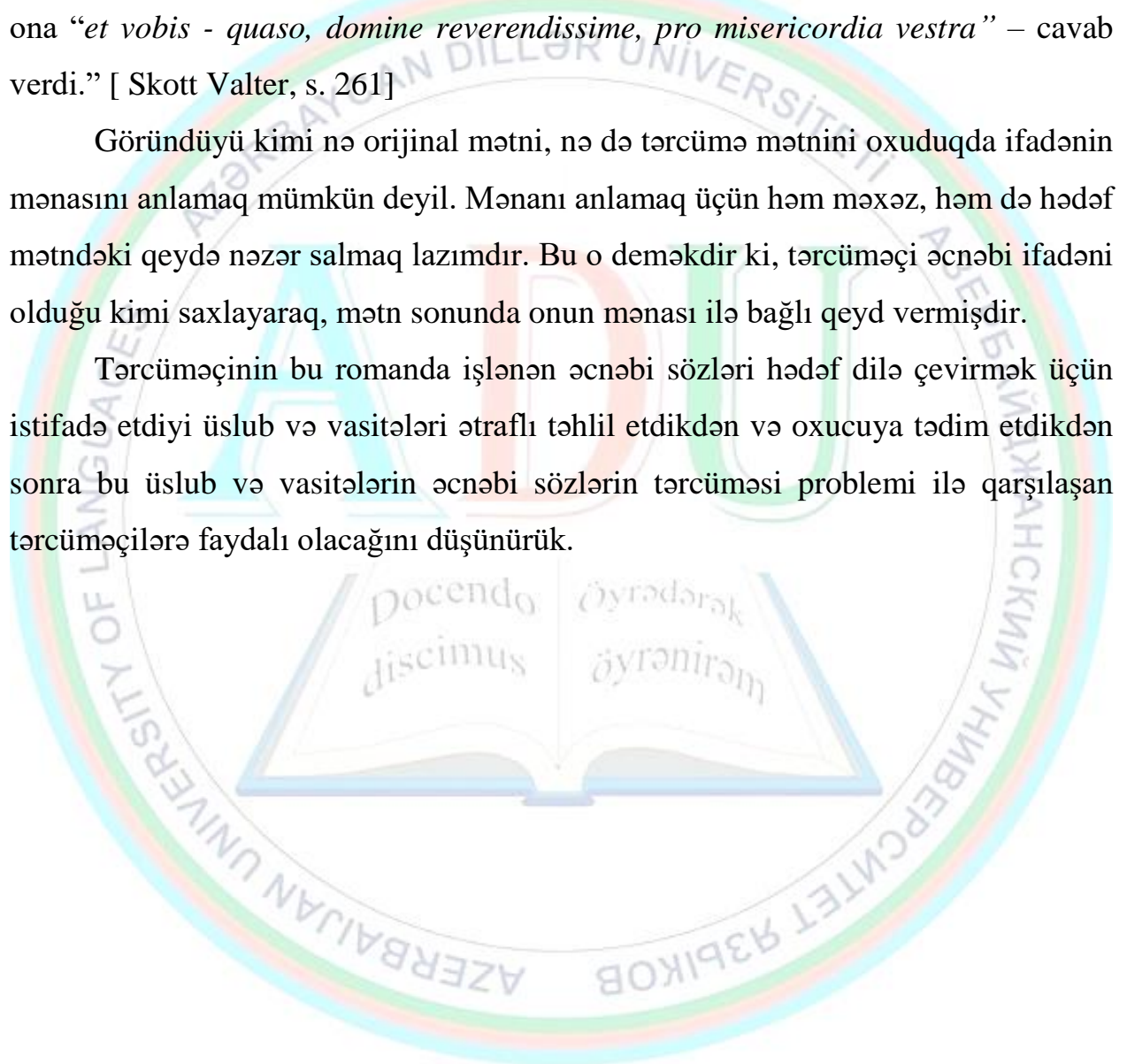
zaman eyni şəkildə tərcüməni yerinə yetirmişdir. Yəni, əcnəbi sözü olduğu kimi mətndə saxlamış və daha sonra mətnin axırında onun izahını vermişdir:

“...and was endeavouring to hurry past, when a soft voice replied, “*et vobis - quaso, domine reverendissime, pro misericordia vestra*”.[“Ivanhoe”, s. 212]

Tərcümədə: “... Və tez ötüb keçməyə çalışırdı ki, qadın mülayim bir səsle ona “*et vobis - quaso, domine reverendissime, pro misericordia vestra*” – cavab verdi.” [Skott Valter, s. 261]

Göründüyü kimi nə orijinal mətni, nə də tərcümə mətnini oxuduqda ifadənin mənasını anlamaq mümkün deyil. Mənanı anlamaq üçün həm məxəz, həm də hədəf mətndəki qeydə nəzər salmaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, tərcüməçi əcnəbi ifadəni olduğu kimi saxlayaraq, mətn sonunda onun mənası ilə bağlı qeyd vermişdir.

Tərcüməçinin bu romanda işlənən əcnəbi sözləri hədəf dilə çevirmək üçün istifadə etdiyi üslub və vasitələri ətraflı təhlil etdikdən və oxucuya tədim etdikdən sonra bu üslub və vasitələrin əcnəbi sözlərin tərcüməsi problemi ilə qarşılaşan tərcüməçilərə faydalı olacağını düşünürük.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan türkcəsində

1. Abdullayeva Fialə. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı 2010, UniPrint, 218 səh
2. Abdullayeva Fialə. “Tərcüməçinin məxəz və hədəf mətnlərə münasibətinin təzahürü.” Dil və Ədəbiyyat. Bakı, 2017, 2(102), s.22-25.
3. Abdullayeva Fialə. “Qeydlər tərcümədə yardımçı vasitə rolunda”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, Bakı 2017, 2, s. 7-13.
4. Ağayeva Sevda. Bakı Slavyan Universiteti. “V.Skottun “Ayvənhəu” romanında işlənmiş latın dili söz, ifadə və cümlələrin dövrün milli-tarixi koloritinin yaradılmasında rolu və onların tərcümə problemi”. Filologiya Məsələləri. “Elm və təhsil.” Bakı, 2016. S.10.
5. Bayramov Qılıncxan. “Tərcümə sənəti”. Bakı 2008, OKA Ofset, 218.
6. Mustafayev Sabir. “Bədii tərcümədə ekvivalentlər”. Bakı 2010, ADU, 287 səh.
7. Novruzov Rafiq. “Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi”. Bakı 2011, Mütərcim, 256 səh.
8. Rəhimli Esmiralda. “Hamlet” Azərbaycan dilində. Bakı 2013, Təhsil, 184 səh.

İngilis dilində.

9. Agayeva Sevda. “Ivanhoe” Of Walter Scott in Azerbaijani and principles of translation of historical novels. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Year: 2017 Issue: 01 Volume: 45 Published: 30.01.2017
10. Galperin. I. R. “Stylistics”. Higher school Publishing House. Moscow 1971.
11. Newmark P. A Textbook on Translation. Prentice Hall International (UK) Ltd., 1988.

12. Newmark P. Approaches to Translation. Prentice Hall International(UK) Ltd., 1988, 200p
13. Savory T.H. The Art of Translation. Cape 1968

Lüğətlər

14. Azərbaycan – İngilis lüğət, İsmixan Rəhimov, Bakı: “Təfəkkür” nəşriyyatı, 2003, 630 səh.
15. English – Russian Scientific Phrase Dictionary, M. J. Claud, 2009, 378 səh.
16. Longman activator. The world’s First Production Dictionary. Longman group UK. 1997.
17. Longman dictionary of English Language and culture. Addison Wesley Longman. 1998. 1567 səh.
18. Oxford Advanced Learner`s Dictionary. A.S.Hornby, Oxford University Press, 2009.

Elektron lüğətlər

19. ABBYY Lingvo <http://www.lingvo-online.ru>
20. <http://www.oxforddictionaries.com>
21. www.dictionary.cambridge.org
22. <http://azerdict.com/ru/english>
23. <http://www.thefreedictionary.com>
24. <https://translate.google.com/>
25. <https://www.online-latin-dictionary.com/>
26. <http://www.spanishdict.com/dictionary>
27. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-french>.
28. <https://www.merriam-webster.com/>

Mənbələr

1. “Ivanhoe”. Sir Walter Scott. Wordsworth Classics. London 1995. 439p.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh
3. Qurani-Kərim. Azərbaycan türkcəsində açıqlama Nəriman Qasımoğlunun qələmilə. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı 1993. 363s.
4. Skott Valter. “Ayvənhəu”. Bakı 2013. Şərq-Qərb. 518 səh.

